

TIHANA RUBIĆ – PETRA PETRAK

NORMALNO DA ĆE ON POMOĆ: OBITELJSKI ŽIVOT I MEĐUGENERACIJSKA UZAJAMNA POMOĆ U LOVINAČKOM KRAJU

Tihana Rubić
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i
kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3
HR 10000 Zagreb
trubic@ffzg.hr

Petra Petrak
Donja Greda 40
HR 10370 Dugo Selo
ppetrak@ffzg.hr

UDK: 392.3(497.5)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2010-12-13

Naracijom lokalnih stanovnika, u radu se rekonstruiraju simbolički i praktični aspekti obiteljskog života u lovinačkom kraju kroz 20. stoljeće do danas. Međugeneracijska se uzajamna pomoć u radu razmatra kao element obiteljskih i društvenih odnosa, važan i na diskurzivnoj i na praktičnoj razini svakodnevnog života (a napose na relaciji roditelji – djeca) te se ukazuje na redefiniranje tih odnosa u praksi.

Cljučne riječi: etnološko istraživanje, lovinački kraj, obiteljski život, uzajamna pomoć, međugeneracijski odnosi

Uvod

Premda je obiteljski život u središtu čovjekova svakodnevnoga (socijalnog, egzistencijalnog i simboličkog) iskustva, kao tema u hrvatskoj etnologiji je nedovoljno zastupljen u istraživanjima. Dosadašnjim se istraživanjima pretendiralo na istaknute događaje "prijelaza" u životnom ciklusu pojedinca (rođenje, svadba, porod, smrt) te na istaknute datume

katoličkog kalendara (godišnjega ciklusa), odnosno, u okviru obitelji vršenim i perpetuiranim, običajnim radnjama vezanim uz te datume. Međutim, u životu obitelji i pojedinca ti događaji zapravo znače odstupanje od svakodnevice.¹ Izostanak etnološkog interesa za temu funkcioniranja obitelji na svakodnevnoj razini rezultirao je općenitim manjkom radova o međugeneracijskim odnosima i unutarobiteljskoj uzajamnoj pomoći, ključnoj za "normalno" funkcioniranje pojedinca u svakodnevnom životu. Manjkaju tako i podatci iz lovinačkoga kraja.² U svjetlu suvremenih pristupa kvalitativnom istraživanju obiteljskih i rodbinskih odnosa, a u okviru disciplina društvenohumanističke provenijencije³, međugeneracijska se uzajamna pomoć u lovinačkom kraju ovdje promatra kao temelj održavanja obiteljskih i društvenih odnosa.⁴

Rad se temelji na podacima prikupljenim etnološkim istraživanjem⁵,

¹ Princip "drugosti" i "drugačijosti", odnosno, odstupanja od svakodnevice, u postupcima izrade i arhiviranja privatnih, obiteljskih fotografija, uočila je Melanija Belaj, interpretiravši ih kao "kreiranje i rekreiranje (poželjne) stvarnosti" (M. BELAJ, 2008).

² Temeljita etnografska istraživanja obiteljskog života na području lovinačkoga kraja dosad se nisu obavljala. Doduše, postoje etnografski podatci u *Upitnicama Etnološkog atlasa* (UEA). Riječ je o velikoj kartičnoj bazi etnografskih podataka. Projekt prikupljanja podataka vodio je i koordinirao Branimir Bratanić šezdesetih godina 20. stoljeća, a podatci su prikupljeni na području bivše SFR Jugoslavije. Upitnice danas čine dio Arhiva Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Za naš su rad relevantne upitnice koje se odnose na dva lokaliteta lovinačkoga kraja: Sv. Rok (sig. HF 211/1249) i Vranik (gF 412/1276), pod brojevima tema 106 – 108 i 110: tema 106: *Vrste zadruga, osobina, dioba*; tema 107: *Rođaci i njihovo oslovljavanje*; tema 108: *Nekrvno srodstvo*; tema 110: *Glavni oblici zajedničkoga rada*. S obzirom da je već ukazivano na nedostatke podataka iz UEA (na primjer, poopćenost i nepouzdanost (netočnost) nekih podataka) (Usp. M. ČERNELIĆ, 1991, 15-16; 2001; J. VINCE-PALLUA, 2007; M. RAJKOVIĆ, 2008, 266; T. RUBIĆ, 2008, 324), oslonit ćemo se tek na one podatke iz UEA koji su detaljizirani te koji unutar iste upitnice (teme) pokazuju minimum podudarnosti s podacima dobivenim našim istraživanjem. U nastavku rada gdje gdje ćemo se referirati i na te podatke.

³ Povijest obitelji, sociokulturna antropologija obitelji i srodstva te sociologija obitelji.

⁴ P. HEADY – P. SCHWEITZER, 2010, 39.

⁵ Etnografskim istraživanjem prikupljena građa, koja u ovom radu čini osnovu za analizu i interpretaciju, prikupljena je na području Općine Lovinac na južnom Velebitu u tri navrata: u studenom 2009. (rekognosciranje terena) te u ožujku i svibnju 2010. godine, u okviru terenske nastave iz kolegija *Prakse terenskih istraživanja*, voditeljice dr. sc. Milane Černelić, na dodiplomskom studiju etnologije i kulturne antropologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Istraživanje se financijski oslanjalo na znanstveni projekt *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*, iste voditeljice. Zahvaljujemo gospodinu Danijelu Jurjeviću, načelniku Općine Lovinac, na ljubaznoj pomoći prilikom terenskog istraživanja, posebice u preporuci kazivača te osiguranju prehrane i prijevoza. Zahvalu dugujemo mnogim stanovnicima lovinačkoga kraja, koji su nas uputili na pojedine kazivače za ispitivanje ove teme. Posebna zahvala ide našim sugovornicima. Zahvalne smo dr. sc. Milani Černelić i dr. sc. Jelki Vince-Pallua na temeljitom čitanju te na iznimno konstruktivnim prijedlozima i opaskama radi

provedenim 2010. godine u lovinačkom kraju.⁶ Nakon što se "na licu mjesta", tijekom istraživačkog procesa i u situacijama upućivanja istraživača na potencijalne "dobre" sugovornike, uočila normativna važnost uporabe rodbinskih naziva, početno vrlo općenito postavljena istraživačka tema (obiteljskih odnosa) transponirala se u konkretnije i uže definirano istraživanje. Ono je usmjereno na značaj obiteljskih odnosa u životu pojedinca kroz 20. stoljeće⁷ i u "zamišljenom" i "ostvarenom" smislu.⁸ S obzirom na relativno kratak boravak na terenu (ukupno dva tjedna u tri navrata), podaci su prikupljeni ponajviše polustrukturiranim intervjuima, a manje promatranjem i/ili sudjelovanjem. U tom smislu, može se reći kako podaci odražavaju isključivo zamišljenu razinu življene svakodnevice. Međutim, nastojale smo svjesno, već u procesu istraživanja, detektirati "dvije razine istraživanja"⁹: osim spomenute "zamišljene", pretendiralo se i na onu koja donosi spoznaje o "ostvarenoj", praktičnoj razini obiteljskog života. To se činilo usmjeravanjem razgovora na individualizirane naracije o vlastitom obiteljskim prilikama radi postizanja sprege "strukture mišljenja" i "objektivne stvarnosti".¹⁰ I naša su vlastita zapažanja na "terenu" (koji se odvija *sada*) u mnogočemu utjecala na konačnu interpretaciju.¹¹

Kazivanja petnaest sugovornika (šest muškaraca i devet žena) rođenih 20-ih, 30-ih i 40-ih godina 20. stoljeća, odnose se na njihovo djetinjstvo, odrastanje i mladenaštvo, tj. na vremenski raspon od 20-ih do 70-ih godina 20.

poboljšanja teksta dok je bio još u radnoj verziji. Podaci na osnovi kojih je pisan ovaj rad prikupljeni su mahom tehnikom polustrukturiranog intervjua, a na temelju pitanja iz upitnice koju smo same sastavile i priložile na kraju rada.

⁶ "Lovinački kraj" označava područje u okviru Općine Lovinac, odnosno, lokalitete obuhvaćene terenskim istraživanjem: Lipać, Lovinac, Piplice, Ričice, Sekulići, Sv. Rok i Vagan.

⁷ Šira vremenska usmjerenost istraživanja ima dva razloga. S jedne strane, nastojalo se odgovoriti na specifične dugoročne ciljeve znanstvenog projekta za čije se potrebe istraživalo, a koji je, prije svega, povijesno i komparativno usmjeren (Usp. M. ČERNELIĆ, 2006b, 19-28; M. ČERNELIĆ, 2006c, 49-56). Riječ je o znanstvenom projektu *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*, voditeljice izv. prof. dr. sc. Milane Černelić, odobrenom od Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa (130-0000000-3479). S druge strane, s obzirom na uočene novije i suvremene zanimljive oblike pružanja uzajamne obiteljske pomoći, pri samom terenskom istraživanju se autoricama rada nametnula i isprofilirala teza o dinamičnom procesu redefinicije obiteljske pomoći kroz 20. i početak 21. stoljeća, što se radom željelo pokazati.

⁸ U etnološkom su smislu za analizu važne obje razine: idealni/- "zamišljeni" i, s druge strane, "ostvareni" red. Na tu je dvostrukost u hrvatskoj etnologiji prva ukazala Dunja Rihtman-Auguštin pišući o zadrugama (D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, 1984, 13-15).

⁹ D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, 1984, 13.

¹⁰ Isto.

¹¹ Što se oslanja na autorefleksivno usmjerene, suvremene pristupe u kvalitativnim istraživanjima. Usp. Ur. J. ČAPO ŽMEGAČ – V. GULIN ZRNIĆ – G. PAVEL ŠANTEK, 2006.

stoljeća. Međutim, kako bi se detektiralo generacijsku dinamiku, tj. promjene u praksama i vrijednostima obiteljskog života do danas, uz ciljanu su grupu starijih kazivača ispitane i tri mlađe kazivačice – jedna rođena 50-ih godina te dvije rođene 80-ih godina 20. stoljeća. Obuhvaćeni su i pojedini suvremeni fenomeni obiteljskog/društvenog života u lovinačkom kraju, poput obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, izvanobiteljske brige o starijim osobama te programa naseljavanja mladih obitelji.¹²

Istraživanje međugeneracijske pomoći u obitelji

Središnju temu ovog rada čini međugeneracijska uzajamna pomoć u obitelji, napose ona na relaciji roditelji – djeca. Šire postavljenim rasponom podtema (obiteljski život i oblici stanovanja, rodna podjela rada, imperativi roditeljstva) te širim vremenskim okvirom (20. i početak 21. stoljeća) u radu se, na primjeru lovinačkog kraja, ilustriraju istaknuti elementi obiteljskog života, kao i njegove transformacije i redefinicije kroz vrijeme. Polazi se od istaknute simboličke važnosti uporabe rodbinskih naziva, koju se propituje u odnosu na praktične aspekte obiteljskog života – "stvarna" upućenost članova obitelji jednih na druge uzajamnom pomoći u svakodnevnom životu. Uočava se složenost odnosa očekivanja (vrijednosti) i realizacije uzajamne pomoći (prakse), kao i dvojakost značenja međususjedskih odnosa spram obiteljskih. Premda je prisutna opća predodžba kazivača o sve većem izostanku uzajamne unutar obiteljske pomoći, što sugovornici često uspoređuju sa smanjenjem broja rodbinskih naziva u direktnom obraćanju te poštivanja mladih prema starijima, autorice će biti sklonije tezi kako se obiteljska pomoć kroz vrijeme redefinirala. Ona se mijenjala u skladu s promjenama (praktičnim i vrijednosnim) na makroekonomskom planu, u oblicima kohabitacije, u rodnoj podjeli rada, u imperativima roditeljstva i sl.

Međugeneracijska uzajamna pomoć je relevantan predmet suvremenih povijesnih i etnoloških/kulturnoantropoloških istraživanja.¹³ Sveprisutan je fenomen, na razini puno široj od lovinačke, da su produljenjem životnoga vijeka starije generacije izložene većoj potrebi za brigom u starosti. No, to je opća konstatacija koja zahtjeva propitivanje na konkretnim primjerima. Tako se u lovinačkom kraju ta "ovisnost" starijih o mlađima mijenjala kroz vrijeme. Sredinom 20. stoljeća, kada su naši sugovornici (rođeni 20-ih i 30-ih godina)

¹² To odgovara pokazateljima na europskoj razini: Država i obitelj dva su najveća "pomagača", tj. osiguravatelja socijalne sigurnosti pojedincu u modernoj Europi. Usp. P. HEADY – P. SCHWEITZER, 2010; H. GRANDITS, 2010.

¹³ P. HEADY – P. SCHWEITZER, 2010.

osnivali svoje obitelji, bilo je uobičajeno da jedan sin ostane kod kuće živjeti s roditeljima, kako bi se brinuo o njima (*starčenje*). Međutim, u novije vrijeme, stariji postaju i pružatelji financijske pomoći mladima. Pogledajmo detaljnije te dvije obrnute situacije.

Kazivači rođeni 20-ih i 30-ih godina spominju nekadašnju važnost održavanja "starčenja", koju vremenski smještaju u prvu polovicu 20. stoljeća.

*A to je bilo, uvijek je netko ostao. (...) Ako imaš četiri, svaki je išao na neki kraj, jedan je ostao. Ove su druge kao školovali il' nešto, kao neki zanat davali.*¹⁴

To je značilo da je najmanje jedno dijete uvijek ostajalo živjeti s ostarjelim roditeljima u roditeljskoj kući. Nije postojalo pravilo najmlađeg ili najstarijeg, već bi mjerodavni bili kriteriji "uzornog" ponašanja i međusobne emocionalne privrženosti. Ostajao bi onaj koji se s *roditeljima nekako bolje slago*¹⁵, odnosno, *onaj koji je vrijedan, koji voli stoku, koji voli to... A kakva lola i kakva propalica, taj nije dolazija u obzir.*¹⁶ Zauzvrat bi od roditelja ta osoba (muško dijete) naslijedila kuću i zemlju, a iseljena braća i sestre svojeg bi se dijela bili odrekli.¹⁷ Time se uspostavljalo načelo reciprociteta na relaciji istogeneracijskih (bratskih i sestrijskih) te međugeneracijskih (roditelji i djeca) odnosa, kao sveprisutne vrijednosti. To je bila strategija kojom su mladi "zbrinjavali" roditelje u starosti. U novije vrijeme, međutim, u lovinačkom kraju s većinskom starijom populacijom [jedno (najčešće udovice) ili dvoje ljudi po kućanstvu)],¹⁸ primjećuje se kako se mladi uglavnom nisu na taj način trajno vezali uz lovinački kraj. Općeprisutne su konstatacije o izostanku pomoći od mlađih. Stariji ističu vlastitu osamljenost, nedostatak emocionalne podrške i fizičke pomoći od odrasle djece: *Ja ne'am što pojest, nikog' da kupi.*¹⁹

*Ja imam neku prijateljicu, sama k'o i ja, šta ćeš, bolesna. Ona ima sina i nevistu i unučad, al' je sama zimovala. (...) A ja sam neki dan nabrojila, nas petnaest žena ima samih. (...) Ona je sama u kući isto ka' i ja. Jedno petnaest sam nabrojila [u Lovincu, op.a.], a ima više.*²⁰

S druge strane, prilike nakon Drugog svjetskog rata donose rastuće mogućnosti zapošljavanja i stjecanja punog radnog staža u socijalizmu, napose

¹⁴ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

¹⁵ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok.

¹⁶ Kazivač rođen 1929., Piplice.

¹⁷ Više o migracijama i njihovu odrazu na obiteljski život u lovinačkom kraju vidjeti u radu M. RAJKOVIĆ IVETA i M. MIŠETIĆ u ovom svesku *Senjskoga zbornika*.

¹⁸ Usp. www.dzs.hr, *Kućanstva prema broju članova, po gradovima/općinama, Popis stanovništva 2001.* (2.12.2010.)

¹⁹ Kazivačica rođena 1923., Lovinac.

²⁰ Ista kazivačica.

u rastućem industrijskom sektoru. Generaciji rođenoj 20-ih i 30-ih godina, koja nakon rata počinje participirati na rastućem tržištu rada, sustav mirovina i puni radni staž u starosti danas osiguravaju drukčiju ulogu. Barem u materijalnom smislu, danas stariji nisu uzdržavana, ranjiva skupina. Stekavši stabilnu starosnu mirovinu, a u prilikama visoke nezaposlenosti unazad dva desetljeća, upravo su mnogi od njih bitni osiguravatelji financijske pomoći mladima. Primjeri iz lovinačkog kraja su višestruki. Dok su još u fizičkoj snazi (naročito žene – "baka-servis") pomažu (besplatno) u brizi oko djece (unuka): *Tu ti jako rijetko koja žena s djecom radi. Ima babu, tatu, mamu, pa se to [djeca, op.a.] pazi. Babe i didovi povremeno unucima školskog uzrasta daju i manju svotu novca (džeparac), kao nagradu za dobar uspjeh u školi ili kao dar za rođendan.*

Znače li ove konstatacije i primjeri iz suvremenog lovinačkog kraja da mladi više ne brinu o starijima, odnosno, da je unutarobiteljska pomoć, a time i model pomoći u obliku uzdržavanja "starčenja" prestala biti obrascem? Ovim se radom nastoji odgovoriti na ta pitanja. U novijoj kulturnoantropološkoj i povijesnoj literaturi dokazan je nagli rast uloge socijalne države (engl. welfare state), odnosno, govori se o općeprisutnom fenomenu "zlatnog doba" socijalne države u Europi 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća. Drugim riječima, nakon Drugog svjetskog rata Država preuzima niz funkcija (obrazovanje, socijalna i zdravstvena zaštita, stanovanje i sl.) koje je dotad ispunjavala obitelj. Unatoč tomu, pokazalo se kako je obitelj, na europskoj razini, uvijek prisutna i važna.²¹ U lovinačkom kraju čuju se kazivanja koja su i suprotna jedna drugima. Pored iskaza o izostanku pomoći mladih, mogu se čuti i ona o pomoći mladih prema starijima kao "normalitetu" obiteljskih odnosa. Iskaz kazivačice rođene sredinom 20. stoljeća, koja za svojeg sina kaže: *Normalno da će on pomoć,*²² sugerira nam roditeljsko očekivanje pomoći, u situaciji kada je sin u financijskoj mogućnosti da uzvрати pomoć koju su mu roditelji pružali za školovanje:

Moj sin, on sad radi, al' mora jednako sudjelovat, jer, ono, jedna je mirovina i teže smo ih školovali i njega i kćerku sad. On sada gleda da nama pomogne. On živi tu s nama, ali radi stalno u Gospiću u šumama. Prošle godine je završio fakultet. I on sada gleda kako će on nama, imamo tih režija, možda tisuću i pol' kuna. Normalno da će on pomoć. A ako nekad djeca mogu imat istu plaću k'o i on, a ako roditelji dobro stoje, oni će još djeci davat'.

Iako su kazivanja o izostanku pomoći mladih prema starijima u lovinačkom kraju općeprisutna, prakse pokazuju prisutnost uzajamne

²¹ P. HEADY – P. SCHWEITZER, 2010.

²² Kazivačica rođena 1956., Lovinac. Ovaj je citat upotrebljen za naslov rada.

unutarobiteljske pomoći te orijentiranost pojedinaca jednih na druge. Pritom su dvosmjernost te pomoći i načelo reciprociteta bitne tendencije u tim odnosima. Ranija obveza uzdržavanja starijih roditelja, neposredne fizičke pomoći u istoj kući, bila je "naplaćivana" time što se nasljeđivala kuća. Naravno, pojedinačni slučajevi mogu pokazivati nesrazmjer u odnosima dobivene i pružane "koristi", ali tendencija uspostavljanja reciprociteta je sveprisutna, bez obzira što se na realizaciju reciprociteta može čekati i dulje vrijeme.

U nastavku rada opisat ćemo kako se izostanak pomoći mlađih prema starijima od starijih stanovnika percipira kao sveprisutna pojava i negativno se vrednuje (kao odstupanje od norme u odnosima unutar obitelji). Međutim, uočiti ćemo još nešto: uzajamna je pomoć promjenljiv fenomen, a ne tek pokazatelj degradacije obiteljskih i društvenih odnosa kroz vrijeme, kako se to na prvoj razini može činiti. Uslijed stalnih iseljavanja mlađih iz lovinačkog kraja, pomoć se, iz "objektivnih" razloga, ne može odvijati više u "klasičnom", fizičkom kontaktu i u neposrednoj blizini. To, međutim, ne znači njezin izostanak, uzme li se u obzir, na primjer, komunikacija koja se između međusobno fizički udaljenih članova obitelji u novije vrijeme²³ odvija telefonom, tjedno ili mjesečno, kao naročit vid emocionalne i socijalne podrške mlađih prema starijima: *E, ovo je meni rodbina uvela, gospođo, telefon, jer ja ne znam zvat'. A oni plaćaju. Onda da čuju kako sam ja.*²⁴ Osim toga, pomoć se u novije vrijeme umnogome preklapa i nadopunjuje s drugim vidovima uzajamne pomoći – stručne i međususedske, pa je i u tom smislu dinamična i redefinjirana. To ćemo podrobnije prikazati u nastavku rada.

Rodbinski nazivi i poimanje obitelji

Krvnim srođnicima (*rodom*²⁵) smatraju se osobe do petog ili šestog koljena unatrag: *Kod nas se to smatra, kod Ličana, čak peto, šesto koljeno se smatra familijom. Krvna veza. I to je bio zakon.*²⁶ Pod užom obitelji, familijom,

²³ U lovinačkom kraju telefonske linije uvedene su, prema kazivanjima, nakon Domovinskog rata, između 1996. i 2000. godine. O značaju telefonske komunikacije među (iseljenim) članovima obitelji vidjeti na više mjesta u radu M. RAJKOVIĆ IVETA i M. MIŠETIĆ, u ovom svesku *Senjskoga zbornika*.

²⁴ Kazivačica rođena 1934. godine, Lovinac.

²⁵ UEA, III, 107, HF 211/1249.

²⁶ Kazivačica, rođena 1934. godine, Lovinac. Pri spominjanju koljena kazivači podcrtavaju načelo zabrane sklapanja braka među srođnicima. Svi kazivači spominju kako u *njihovu* kraju [mислеći na svoje mjesto i bližu okolicu, op. a.] nije bilo "prekršitelja" te takve lociraju izvanregionalno: *Nema ovdje, valjda to nije kod nas baš, to je više po Dalmaciji bilo, tamo valjda, bilo više naroda i gušće naseljeno i tako.* (Kazivač rođen 1934., Sv. Rok) Nepostojanje "prijestupa" argumentira se većom gustoćom naseljenosti ovog područja u odnosu na danas, te se

smatraju se: roditelji (ako su živući), djeca, zet i/ili snaha te unuci (ako postoje). Katkad se ubrajaju i roditelji zeta i/ili snahe. U daljnjem nabranjanju spominju se i: stričevi, ujaci i *tete, tetke*.²⁷ Rodbinski nazivi za oca su: *otac, tata* ili *ćaća*. Za majku je najprisutniji naziv *mama*, ali se koriste i *majka, mater*.²⁸ Majku i oca djeca tim nazivima prestaju zvati najčešće kada i sami postanu roditeljima te ih počinju zvati *bakom, babom* i *didom, djedom*, kao ih i unuci oslovljavaju. Očev brat je djeci *stric*, a njegova je žena *strina*. Majčin brat je *ujak*, a njegova žena *ujna*. Svi navedeni nazivi potvrđuju poznavanje nazivlja najčešće u ovoj mjeri i od kazivača rođenih 20-ih i 30-ih godina i mlađih kazivačica (rođenih 80-ih godina 20. stoljeća).

Rodbinski je naziv, kao predznak osobnom imenu, norma u društvenim odnosima. Njime se iskazuje poštovanje prema osobi kojoj se naziv nadjenjuje: *Zato što sam, zato što imam puno godina, zato me zovu svi u okolici – did (osobno ime)*.²⁹ Rodbinski je naziv i svojevrsna poštapalica: *Svaki stariji je čovjek – did. A svaka je starija – baka. E, onda, kome je prava baka, kome je ona, onako, eto, samo da je baka...*³⁰ Međutim, poput *špic-namea* (nadimka), rodbinski je naziv predznak i praktična oznaka raspoznavanja: *Ja kažem, kad netko pita, kako ću ja Vas nać?, samo pitajte za dida (osobno ime), jer je "vrag" samo jedan na ovome terenu, pod tim imenom, samo je jedan! I onda, kad spominjete dida (osobno ime), onda nemate kud' zabasat', svak' će vam znat' kazat' di vrag drži toga dida!*³¹ Naziv u sebi može imati načelnu funkciju uzajamnog poštivanja i bliskosti (*mama* – za svekrvu), ali uporaba rodbinskog naziva često nije odraz "stvarnih" odnosa (bliskosti, povezanosti i/ili intenziteta kontakata) među osobama. Kazivačica rođena 1936. godine navodi primjer iz vlastite obitelji. Ona je muževu majku zvala – *mama*, dok je on punicu zvao – *baba*. Za prvi naziv navodi kako "zvuči prisnije", ali je u nastavku kazivanja razvidno kako je bliskost u odnosima njezina muža i njezine majke bila izraženija negoli ona između nje i svekrve. Među prvima je, prema kazivanju, bila intenzivnija i komunikacija na načelu uzajamne pomoći. Navedeno pokazuje značaj obitelji kao zajednice uzajamne podrške i pomoći, ali i dinamiku vrijednosne i praktične razine uporabe rodbinskih naziva, a na isti se

negira eventualna potreba za sklapanjem braka među srođnicima: *Nije ni bila sila, ima naroda*. (Kazivačica rođena 1928., Lipač) Ipak su zabilježena i saznanja o pojedinim slučajevima u kojima je došlo do ženidbe unutar tih koljena (Sekulić, Lovinac).

²⁷ Ne postoji razlika u nazivu za majčinu i očevu sestru – one su obje *tete, tetke*.

²⁸ Kazivač rođen 1939., Ričice. Kazivač svoju majku odmalena zvao *bakom*, premda ne zna kako je do toga došlo i ističe sam to kao neobično.

²⁹ Kazivač rođen 1929., Piplice.

³⁰ Isti kazivač.

³¹ Isti kazivač.

način u nastavku rada ilustriraju različiti primjeri međugeneracijske uzajamne pomoći kao važnog dijela obiteljskog života.

Kumstvo je oblik nekrvnoga srodstva, tj. simboličko proširenje obitelji. Ta je veza u pogledu zabrane sklapanja braka istovjetna krvnom srodstvu. U slučaju kada su dvije obitelji više puta (krštenjem i/ili vjenčanjem) sklapale kumstva, nastupa zabrana braka među potomcima: *Kumstvo se cijeno isto, mi smo bili s ovim jednim našima šest puta kumovi i ne smiješ se ženiti više.*³² Sklapanjem se braka također stvara *obiteljska* povezanost s osobama s kojima se ne dijeli krvno srodstvo te se tako simbolički proširuje obitelj (*kao svog rođenog*³³). To se ogleda u izboru rodbinskih naziva koji se, nakon sklopljenog braka, počinju koristiti u izravnom obraćanju. *Nevjesta, nevista* suprugove roditelje počinje zvati: *mama, mater i tata, čaća, otac.*³⁴ Roditelji supružnika međusobno postaju *prijateljima* (muškarci te međusobno muškarci i žene)³⁵, *prijama* (žene).³⁶ Mužev brat ženi postaje *diver, djever*, a ona njemu *divirica*. Supruge od dva brata međusobno postaju *jetrvama*. Ženina sestra sestriinom mužu postaje *svastika*, a braća međusobno postaju *šurjaci*. Muž je ženinoj braći *zet*.³⁷

Ipak, kroz vrijeme su se neki rodbinski nazivi i mijenjali, a prisutno je i smanjenje uporabe nekih rodbinskih naziva. Među generacijom rođenom nakon Drugog svjetskog rata rodbinska pripadnost trećoj osobi sve češće počinje biti iskazivana opisno. Smanjuje se izbor znanih rodbinskih naziva, iako postoji znanje o rodbinskom odnosu:³⁸ *Ako je treba nekome objasniti tko sam ja, onda je reka: "ovo je od moje sestre muž". Onda ako sam ja treba nekome reći, onda*

³² Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

³³ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok.

³⁴ Kazivač rođen 1942., Lovinac. Kada o njima govori trećoj osobi, oni su: *svekar i svekrva*, a muž ženine roditelje zove *punica i tast, punac*.

³⁵ Kazivač rođen 1929., Piplice.

³⁶ Kazivačica rođena 1934., Lovinac; UEA, III, 107, HF 211/1249.

³⁷ Braća i sestre supružnika jedni druge zovu osobnim imenom, bez odrednice srodstva kao predznaka, kao i bez imperativa obraćanja s *Vi*. Njihov se odnos poima *prijateljskim*, jednakopravnim i vršnjačkim te tek u pojašnjenju rodbinske pripadnosti trećoj osobi, koriste rodbinski naziv.

³⁸ Kazivač rođen 1942., Lovinac. Treba istaknuti kako gotovo uvijek postoji ta razlika u nazivlju kada se dvije strane obraćaju jedna drugoj (tada se zovu osobnim imenom ili specifičnim rodbinskim nazivom), ili kada, s druge strane, kazivači o svojoj rodbinskoj pripadnosti pripovijedaju trećoj osobi (istraživaču). Naime, posvjedočile smo nizu situacija, svakodnevnih poslova, u kojima članovi obitelji međusobno komuniciraju obraćajući se jedni drugima osobnim imenom, a potom se okreću nama i opisno nam pojašnjavaju o kojem je članu unutar rodbinske mreže riječ.

sam rek'o: "to je od moje Ruže brat (ili sestra)".³⁹ Mnogi nazivi su i potpuno nestali iz uporabe: muževa je sestra ženi *po tim, prvošnjem* [prije Drugog svjetskog rata, op.a.] bila *zaova*, a danas se koristi naziv – *šogorica*.⁴⁰ Nakon Drugog svjetskog rata bilježe se, prema kazivanjima, početci zamjene konkretnog nazivlja opisnim oblicima te smanjivanje izbora korištenih rodbinskih naziva: *Evo ga, i nitko, slabije se to, i moj sin je neke. E, Marko, kako možeš zvat imenom, a on to zove imenom! Al' mi smo to prije više cijenili*.⁴¹ Dvadesetak godina kasnije ta promjena postaje još eksplicitnijom. U vrijeme mladenaštva kazivačice iz Lovinca (rođene 1956. godine) dogovorni se izostanak obraćanja bez rodbinskog naziva kao predznaka (na primjer, između snahe i svekrve) tumačio oznakom bliskog odnosa. Zanimljivo je primijetiti kako su te promjene u nazivlju i obraćanju istovremene s počecima širenja skrbi o pojedincu izvan obiteljskih okvira i sa spomenutim poslijeratnim jačanjem "socijalne države".

Međutim, iako starije generacije ističu smanjenje broja rodbinskih naziva u izravnom obraćanju mlađih starijim osobama s kojima ne postoji krvna veza (što tumače kao opću degradaciju društvenih i obiteljskih odnosa u lovinačkom kraju: *Stariji su se bili obično poštivali. Dica danas, ako vidiš, skroz se okreću od tebe*⁴²), važnost oslovljavanja rodbinskim nazivom i dalje postoji. Na "terenu" smo potencijalne sugovornike pronalazile "tradicionalnom" metodom upućivanja kazivača jednih na druge, a tada bi se moglo čuti za *Dida Milišu, Dida Lovru i Seku Čokinu*. Ove su osobe, dakle, sumještani imenovali rodbinskim nazivom, bez obzira je li riječ o rodbinskoj vezi. Na naš upit o razlozima takvog oslovljavanja, isticali su imperativ poštovanja kao normu društvenih interakcija i odnosa: *Starije su se žene zvale isto: kuma, teta, strina i tako, a da i nisu rodbina... To je bio taki običaj. Da se poštivaju*.⁴³ Premda nam kazivanja poput ovog pokazuju kako kazivači odnose poštivanja smještaju u neku neodređenu prošlost (*Da, to je tu nekad uobičajeno bilo*⁴⁴), potvrđeno je kako sami koriste rodbinski naziv kao predznak te da se imperativ poštivanja, iskazan u jeziku – korištenjem rodbinskog nazivlja, nije izgubio.

³⁹ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

⁴⁰ Kazivačica rođena 1928., Lipač.

⁴¹ Kazivačica rođena 1935., Vagan. Kazivačica iz Lovinca (rođena 1956. godine) rekla je kako u vrijeme njezina mladenaštva to više nije bilo norma, te se upravo dogovorni izostanak takvog obraćanja tumačio oznakom bliskog odnosa.

⁴² Kazivačica rođena 1936., Sekulić.

⁴³ Ista kazivačica.

⁴⁴ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

*Malo dalje, kako tko je imalo valjda il' stariji, što li, to je bila kao strina, muški su zvali, a ženske su više vikale: teta ili tetka. I onu koja nije tetka, ali je neka žena.*⁴⁵

*Bile su dvije familije, i u prvoj kući i u drugoj, do nas. Mi smo bili jako bliski. To se zvalo teta, kuma. Tol'ko smo bili dobri.*⁴⁶

Na sličan način odgovoreno je i na pitanje o tome zašto (i danas) postoji razlika u nazivu za roditelje s muževe ili pak ženine strane. Kazivačica iz Sekulića⁴⁷ podvlači "nekadašnji" imperativ dodatnog poštovanja muževih roditelja u izravnom obraćanju: *Pa to je bilo isprva*⁴⁸ *tako, onda su ženske koje su zvale, morale više iz poštovanja.* Na pitanje da li sama koristi različite nazive za muževe roditelje s obzirom na one koje muž koristi za njezine, kada se o njima govori trećoj osobi, odgovorila je potvrdno.

Iz svega navedenog proizlazila su na "terenu" istraživački zanimljiva pitanja: zašto je rodbinska povezanost visoko na ljestvici društvenih vrijednosti? Koje su motivacije za proširenjem te zajednice (kroz kumstva, sklapanje braka i sl.)? Kako se u praksi ostvaruje povezanost među članovima uže obitelji (*familije*)? Kako se to mijenjalo kroz vrijeme? Ta su pitanja bila i eksplicitno upućivana kazivačima, no manje eksplicitni su bili odgovori. Oni su bili formulirani u fraze poput: *To se poštivalo*⁴⁹, ili *Krvna veza. I to je bio zakon.*⁵⁰ Da bismo se u istraživanju odmaknule od ove normativne razine, postojeće u kolektivnom diskurzu, pokušale smo priču o rodbinskim odnosima preusmjeriti na kazivanja o primjerima iz vlastite, uže obitelji kazivača i o odnosima uzajamne međugeneracijske pomoći. Uzajamna se pomoć među članovima *familije* i *roda* potvrđivala kao vrijednosna norma, ali su se kroz kazivanja nizali i konkretni primjeri o toj pomoći kao važnom elementu svakodnevnih iskustava obiteljskog života. Priča kazivača o obiteljskim odnosima zapravo je priča o uzajamnoj pomoći ili pak o ponekom slučaju (neželjenog) izostanka te pomoći. U tom smislu je istraživanjem, pored zamišljene (one koja se nalazi u diskurzu), analizirana i praktična funkcija (ona koja se ostvaruje u praksi) obiteljskih odnosa u lovinačkom kraju.

⁴⁵ Ista kazivačica.

⁴⁶ Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

⁴⁷ Kazivačica rođena 1936., Sekulić.

⁴⁸ U nastavku razgovora precizirano je kako se tako oslovljavalo otprilike do sedamdesetih godina 20. stoljeća, a da su postupno mlađe i starije generacije prihvaćale proizvoljnija oslovljavanja (jednako oslovljavanje muževih i ženinih roditelja, oslovljavanje osobnim imenom i sl.)

⁴⁹ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

⁵⁰ Kazivačica, rođena 1934. godine, Lovinac.

Obiteljski život i oblici stanovanja

Na pitanje o postojanju *zadruga, velikih familija*⁵¹, tj. mnogočlane kućne⁵² zajednice sa specifičnim ustrojem zajedničkih radnih i imovinskih odnosa, svi su kazivači odgovorili potvrdno⁵³, ističući primjer vlastitih predaka. Ta se kazivanja odnose na početak 20. stoljeća:

*Najprije, prije pedeset, šezdeset, a i ranije, prije sto godina je toga bilo dosta... Zadruga je bila na taj način da su djeca bila skupa, roditelji i drugi i treći roditelji, tri brata i tri nevjeste, i to su se svi slagali.*⁵⁴

*To je bile po tri jetrve. To je familija bila po... Ukućani, i onda od svake dica, njih tri i starci. Al' nije tad bilo svađe. A blago se držalo. Jedna odranila krave, druga će ovce, a treća ostaje spremat.*⁵⁵

*Bilo je, di je moj did rođen, dvadeset, kad je umra did Bane. Bilo ih je dvadeset. To je bilo braća, jetrva, dice, dvadeset i četvero je onda bilo.*⁵⁶

Bilo je, o tome znam po tom što su mi djedovi tu... Pradid je im'o zadrugu, od muža mi. Tako je to bilo zapisano [matične i župne knjige, op. a.]: zadruga Martina Klepića. (...) '14. je did umro. Prije '14. je bila njegova zadruga. Naša zemlja je, kaže, bila gor', pod zadrugom Martina Klepića. Kad je did umra, oni su odmah se razdjelili. Dok je dida, did bia, dotle je jedan upravlja i govori svima...⁵⁷

Sjećanja starijih na priče starijih o nekadašnjim *velikim familijama* u prvoj polovici 20. stoljeća, odražavaju uglavnom nostalgican odnos prema suživotu nekoliko generacija u jednoj kući. Kazivanjima se, pored mnogobrojnosti članova, ističu još neke značajke tog suživota: stroga i funkcionalna podjela rada unutar kućanstva, ekonomska upućenost članova obitelji jednih na druge, te karakter *velike familije* kao radne zajednice: *I onda je podjela rada bila. Sve se*

⁵¹ Kazivačica rođena 1921., Ričice.

⁵² Zadruga se u etnološkoj literaturi često tretira i kao obiteljska zajednica, što je u velikoj mjeri točno. No, s obzirom na to da je zadruga mogla imati i članove koji nisu u rodbinskom odnosu s ostalim članovima (na primjer, unajmljeni sluge), ona, premda je to ponajviše, nije i isključivo obiteljska zajednica. Budućim bi istraživanjima valjalo dodatno istražiti taj segment – postojanje slugu ili sličnih radnika u okviru zadruga. Taj segment nije obuhvaćen ovim radom. Na postojanje članova koji nisu u srodstvu s ostalim članovima zadruge ukazala je Jasna Čapo Žmegač. (J. ČAPO ŽMEGAČ, 1998, 276-278)

⁵³ Potvrdno je i precizno opisano postojanje zadruga (sa starješinom na čelu, mnogobrojnim članovima i zajedničkom imetku prije procesa diobe) u UEA, III, 106, HF 211/1249.

⁵⁴ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok.

⁵⁵ Kazivačica rođena 1923., Lovinac.

⁵⁶ Kazivačica rođena 1928., Lipac.

⁵⁷ Kazivačica rođena 1935., Vagan. Kazivačica rođena 1935. godine iz Lovinca spominje kako se njezina obitelj nikad nije podijelila, što bi trebalo ubuduće detaljnije ispitati da bi se kazivanje moglo pouzdanije tumačiti.

*znalo šta će se raditi. Uvečer su sjeli, obitelj, za stol i ti ćeš sutra radit to, ti to, ti to...*⁵⁸ ili *Uvečer se sida i planiraju što će i tako onda. Neko amo, neko tamo.*⁵⁹ U međuratnom razdoblju i netom nakon Drugog svjetskog rata postojala je intenzivna potreba za organizacijom poslova i generacijskom podjelom rada i poslova oko kuće, jer je obitelj bila osnovna ekonomska jedinica. Bila je važna međusobna suradnja svih generacija unutar kućanstva. Izostanak samo jednoga člana poimao bi se kao bitan nedostatak. Dakako, u praksi je podjela poslova mogla bolje ili lošije funkcionirati, ali jasna je opća percepcija kazivača da je ondašnji suživot značio upućenost članova obitelji jednih na druge na dnevnoj razini, mahom u obliku "dobre" i nužne podjele zadataka:

*Onda je, gospođo, bilo drukčije, mama i tata su zajedno kosili. Onda je rat [Drugi svjetski rat, op. a.] uništio ljude pa nađi 'ko će kositi. Onda ja, mama, dok je ona bila, držali smo krave i tako, mljekarili smo. A šta ću ja sama, poslije nje. Gospođo, treba to složiti' sijeno, 'ko će pokositi' i dovest'. A ja ne mogu zubima!*⁶⁰

Kada kazivači govore o zadrugama i obiteljskom životu početkom 20. stoljeća, spominju kohabitaciju, tj. suživot više generacija i/ili više nuklearnih obitelji pod istim krovom. Izostanak samo jednog člana, o kojemu kazivači znaju jedino na osnovi pojedinih konkretnih primjera, poima se kao odstupanje od uobičajenog. To je i paradoksalno, jer se istovremeno pamti i kao sveprisutna pojava,⁶¹ uzrokovana ratnim okolnostima i/ili čestim višemjesečnim izbjavanjem muškaraca od kuće (koji bi radili na izvlačenju trupaca i krčenju šuma izvan lovinačkog kraja):

*Išli su u Slavoniju, tamo se izrađivala šuma, onda priko zime kad nije sniga onda tako po zimi idi, zaraditi novac, tko je vrijedan, onda zaradi novac, dođe kući donese ako će, planira kuću graditi i to. I tu onda, od toga se gradilo.*⁶²

⁵⁸ Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

⁵⁹ Kazivačica rođena 1921., Ričice.

⁶⁰ Kazivačica rođena 1923., Lovinac.

⁶¹ Kao i iz drugih dijelova Like. Usp. M. RAJKOVIĆ, 2008. Nakon Drugog svjetskog rata iz lovinačkog kraja ekonomske su emigracije bile upućene na udaljenije krajeve (Slavoniju i Zagreb) koji i danas, iz perspektive stanovnika lovinačkoga kraja, uživaju status prosperitetnijih mjesta za život.

Mnoge nuklearne obitelji u lovinačkom kraju su se, nakon određenog vremena muževog boravka izvan domicilnog mjesta, nakon Drugog svjetskog rata, trajno odselile, kupivši ondje jeftino zemljište za gradnju kuće. Zemljište je bilo kupovano principom "neformalnosti" – dogovora potvrđenog dvama svjedocima, dakle, istim načinom kojim su se ranije dijelile zadruge.

⁶² Kazivačica rođena 1928., Lipač. Više o odlascima iz lovinačkog kraja u Slavoniju vidjeti u radu M. RAJKOVIĆ IVETA i M. MIŠETIĆ u ovom svesku *Senjskoga zbornika*.

Život u kući ženinih roditelja bio je izuzetak. Ako su roditelji imali samo žensku djecu, ili ako bi muška djeca dugotrajnije izbivala iz kuće (na primjer, radeći u Slavoniji), kći i njezin muž (*došljak, dođoš, priženja, došapic*) bi doselili k njezinim roditeljima i uzdržavali roditelje, a doseljen muškarac bi bio zakonski nasljednik imovine⁶³:

Ako nisu imali muška djeteta, onda je se, ako je htjela, kći je jedna, nađe dečka u selu, koji je slabo imućan, dobar, pošten pa ga onda oženi u kuću. Dovede ga sebi. E, on dođe tu i pripiše se na nj i on je tu jednostavno gospodar. Ako je to moralo bit, i ako je to prirodno bilo tako, da nema muška djeteta u kući, gledali su normalno, to je bila normalna stvar – priženio se⁶⁴.

Pod pritiskom društvenoekonomskih i pravnih okolnosti, zadružne obitelji su od kraja 19. stoljeća dijelile svoj imetak. Te su podjele u većini slučajeva bile "tajne". "Tajnost" nije bila sadržana u diskreciji podjele spram drugih članova lokalne zajednice, već je značila zaobilaženje formalne registracije diobe u zemljišnim knjigama, a radi izbjegavanja financijskih troškova: *Ne, ne, nikad se nije, jer vjerojatno nisu imali dovoljno novaca pa su se međusobno dogovorili.*

Znate, vidite, problem imate više. I katastar i gruntovnica. Ljudi su bili od vel'kog povjerenja, kupovali su zemlju i nisu je prepisivali, u ono vrijeme to je bilo skupo. Ali su pokoljenja znali da je to kupljeno, da je to njihovo, i tako se poštivalo.⁶⁵

Podijele se između sebe, naprave sebi kuće, namaknu blago. Al' većinom nije bilo diobe, ni svađe. Kažem vam, ka' i Bogu, zato su imali svega. To je bilo prije rata, i jednog i drugog. [Prvog i Drugog svjetskog rata, op.a.]⁶⁶

Dioba bi bila izvršena unutarobiteljskim sporazumom (dvojice braće, ili oca i braće), a bila bi potvrđena od dva svjedoka, pouzdana susjeda. Dogovorom se, dakle, susjedskih odnosa, odnosno, izvanobiteljske mreže društvenih odnosa, obitelji osiguravala materijalna olakšica. Kazivač iz Piplica, rođen 1929. godine, opisuje dogovornu diobu u kojoj je, kao pouzdan susjed, imao ulogu svjedoka:

⁶³ To se razlikuje od načela raspolaganja imovinom, koje je zabilježeno u UEA, III, 106, HF 211/1249. Navodi se kako je u zadruzi živio otac s oženjenim sinovima, a kako se zetovi nisu primali. To se odnosi, najvjerojatnije, na načelo odlučivanja oko bitnih aspekata zadružnog života (imovina, radna organizacija i sl.), prije nego bi se moglo vjerovati kako se zetovi ne bi doseljavali u zadrugu, najmanje zbog potrebe za raspodjelom mnogobrojnih težih fizičkih poslova.

⁶⁴ Kazivač rođen 1929., Piplice.

⁶⁵ Kazivač rođen 1942., Lovinac.

⁶⁶ Kazivač rođen 1929., Piplice.

Ja sam dijelio ljude: negdje se dijeli nevjesta, sinova žena, odvaja se od obitelji, bili smo ja i jedan čovjek i dok su se oni, mi nismo ulazili u ništo, vi lijepo radite, vi se dogovorite, kako se vi dogovorite, mi samo metnemo potpis i to je mjerodavno bilo za, eto, kao da je javni bilježnik to potpisa. A ovo je bilo negdi prije rata [Domovinskog rata, op.a.], a negdi cirka trieset, trieset i pet godina, da smo ja i jedan moj kolega, da smo još bili kao svjedoci.

Specifičnost je ovoga kraja da su iz mnogih obitelji muški članovi emigrirali tijekom 20. stoljeća, u prekoceanske zemlje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u Slavoniju između dvaju svjetskih ratova, te nakon Drugog svjetskog rata do šezdesetih godina, na privremeni rad u Njemačku.⁶⁷ Premda je to često bio jedan od razloga dioba zadruga, neke se obitelji nisu razdvojile. Članovi obitelji u emigraciji novčano su ispomagali obitelj te su imali pravo na zakonsko nasljedstvo u slučaju diobe zadruga, a preostali muški članovi obitelji preuzeli su brigu za djecu odsutnog člana obitelji.⁶⁸ U nekim slučajevima njihova ispomuć je pridonosila većoj stabilnosti zadruga. Neke su obitelji na području Općine Lovinac na zadružni način živjele sve do sredine šezdesetih godina.⁶⁹ Također se događalo da si nakon diobe obitelji unutar podijeljene zadruga nisu mogle priuštiti novu kuću, pa su stoga neki od muških članova (najčešće otac) emigrirali radi sticanja novca za izgradnju nove kuće, da bi tako omogućili potpuno odvajanje članova svoje uže obitelji od svojih rođaka, s kojima su živjeli u zadruzi. Takav oblik "suživota" na istoj bivšoj zadružnoj okućnici mogao je trajati dulje ili kraće, od nekoliko godina, petnaestak pa i više od dvadeset godina, a najdulje do šezdesetih godina 20. stoljeća.⁷⁰ Kada je takav suživot trajao dulje razdoblje, pojedine obitelji su, prema mogućnostima, nadograđivale svoj stambeni i gospodarski prostor unutar podijeljene okućnice, koju su i dalje zajednički koristili, ponajviše od novca zarađenog u emigraciji.

⁶⁷ O emigracijama iz lovinačkoga kraja vidjeti više u radu M. RAJKOVIĆ IVETA i M. MIŠETIĆ, u ovome svesku *Senjskoga zbornika*.

⁶⁸ Podatci o varijacijama u strukturi obitelji uslijed stalnih emigracija dobiveni su kazivanjima kazivača. Pored toga, zahvaljujemo dr.sc. Milani Černelić na dopuni podacima iz njezinih intervjuva koje je obavila na području lovinačkog kraja. Na osnovi njih je, među ostalim podacima prikupljenim na širem području na kojemu obitavaju bunjevački ogranci (primorsko-lički, podunavski), ponudila tezu o *prijelaznim* oblicima iz zadružnog života u nuklearnu obitelj (M. ČERNELIĆ, 2000, 214-215; M. ČERNELIĆ, 2006a, 152), tj. "postupne diobe zadruga" (M. ČERNELIĆ, 2006a, 152). Na osnovi tih saznanja naznačujemo važnost daljnjih istraživanja unutarobiteljskih prilika pojedinačnih obitelji u lovinačkom kraju, da bi se istražila i provjerila možebitna opstojnost zadružnih odnosa u završnoj fazi njihova postojanja, u obliku *prijelaznih* oblika, uređenih prema specifičnim unutarobiteljskim prilikama.

⁶⁹ Kazivačica r. 1934., Lovinac.

⁷⁰ Kazivač r. 1934., Piplica; kazivačica r. 1935., Vagan; kazivačica r. 1934., Lovinac.

U jednoj takvoj obitelji raspadom zadruge zemlja se interno podijelila, ali su članovi obitelji ostali živjeti na istoj okućnici (uz interne nadogradnje, kupovinu zemljišta, različit ekonomski status svake od nuklearnih obitelji, a poneki članovi obitelji su poginuli u ratu), sve do iza Drugog svjetskog rata, kada su neki od potomaka zadruge otišli u Slavoniju, neki su ostali, a neki izgradili kuće na nekom drugom mjestu na području Općine Lovinac.⁷¹

Do sedamdesetih je godina 20. stoljeća u lovinačkom kraju bio je čest još jedan oblik zajedničkog stanovanja⁷², potvrđen za: Lovinac, Sv. Rok, Piplice, Ričice i Sekulić, za razdoblje prve polovice 20. stoljeća. Dvije nuklearne obitelji – dvojica braće, svaki sa svojom ženom i djecom, živjeli su u istoj roditeljskoj kući⁷³, a s njima su nerijetko bili i muževi roditelji. U istoj kući kuhinja je bila dijeljen prostor, ali hrana se pripremljala odvojeno – svaka od jetrvi kuhala bi za svoju djecu i muža. Ipak, bez obzira na takvu unutarnju podijeljenost, s obzirom na stariju generaciju taj je suživot značio pomoć mlađih prema starijima. Kada bi u istoj kući stanovali i roditelji braće, jedna od jetrvi brinula bi za starčenje te kuhala za njih. Budući da su češće udajom odlazile iz roditeljskog doma, brigu o muževim roditeljima u starosti bi, u praktičnom smislu, najčešće preuzimala jedna od nevista, a manje sin kojemu je briga o starijima načelno povjerena. Kazivačica iz Lovinca opisuje kako se ona brinula za svekrvu i svekra:

Majka [svekrva, op.a.] je sad umrla, a ja sam je našla od pedeset tri godine staru, bolesna je bila. Ona je sred ljeta zamotana bila i obučena k'o ono, šta se kažu, "k'o kapula". A otac, [svekar, op.a.] je umro poslije, deset, petnaest godina nje. Dodvorila sam i svekrvu i svekra.

Pa to je bilo prvo, ja sam našla svekra, svekrvu, jetrvu, njezinih troje dice. Svi su skupa živili. E, dok nije došlo do nesuglasica. Onda smo se podilili u jednoj kući, jedna soba njoj, druga amo meni i svekru i svekrvi, kuhinja skupna... Ali, svak sebi [kuhao, op.a.], svekar i svekrva su uza me, a ta jetrva bila je posebno... Zato što je ovo sin bio mlađi i volili su ga, a ona je, jetrva bila rogata i nisu s njom odabrali, a sa mnom...⁷⁴

Već smo ranije spomenuli "tajnost", odnosno, internost podjele zadruge. Također, vidjeli smo i kako iseljenje (trajno ili privremeno) člana obitelji ne mora značiti nužno i prekid održavanja veza s obitelji u domicilnom mjestu (na primjer, pomaganje u financijskom smislu). Oblik suživota dvojice braće sa svojim obiteljima je možebitno posljedica česte interne podjele zadruge i

⁷¹ Kazivačica r. 1935., Vagan.

⁷² Istraživanjem nije uočen poseban lokalni naziv za ovakav oblik kohabitacije.

⁷³ Usp. T. RUBIĆ – D. BIRT, 2009, 50-52.

⁷⁴ Ista kazivačica.

ekonomski uvjetovane nemogućnosti osamostaljivanja pojedinih nuklearnih obitelji.⁷⁵ Suživot bi prestajao iseljenjem jedne od nuklearnih obitelji, kada bi jedan od braće pronašao formalno zaposlenje i započeo gradnju vlastite kuće, unutar lovinačkog kraja ili izvan njega: *Bili su dva brata, popola, onda njihove žene su s njima, svak sa svojom familijom, onda je ovaj brat napravio kuću.*⁷⁶ Kazivači naglašavaju tu stalnu tendenciju iseljenja jedne od obitelji čim se za to ukaže prilika.

Današnji lovinački kraj ima više oblika stanovanja i obiteljskog života. Osim većinskih samačkih kućanstava, u kojima žive stariji (mahom udovice), nailazimo i na kućanstva s nuklearnom obitelji i na trogeneracijska kućanstva. U orijentacijama suvremene poljoprivredne politike trogeneracijska obitelj je prepoznata kao ekonomska i proizvodna jedinica u sektoru poljoprivredne proizvodnje, po uzoru na suvremene europske modele. Trogeneracijska obitelj (najčešće nuklearna obitelj s muževim roditeljima) i danas često živi u jednoj kući u lovinačkom kraju. Međutim, riječ je o odvojenim prostorijama – dvije kuhinje, kupaonice i/ili zasebnim ulazom.⁷⁷ Obiteljska poljoprivredna gospodarstva (OPG),⁷⁸ nazvana prema obiteljskom prezimenu (OPG Mataić, OPG Kovačević, OPG Sekulić), primjeri su upućenosti članova obitelji jednih na druge u smislu zajedničkog stanovanja i rada. U okviru tih registriranih,⁷⁹ malih poljoprivredno-proizvodnih jedinica proizvode za vlastite potrebe, ali i za prodaju. U svakodnevnom su životu članovi obitelji upućeni jedni na druge privređivanjem i podjelom poslova, a bave se proizvodnjom i prodajom meda, sira i/ili mliječnih proizvoda. U nedostatku drugih vidova zaposlenja u lovinačkom kraju,⁸⁰ kazivanja odražavaju pretpostavku da će "upućenost na poljoprivredu"⁸¹ biti još prisutnija u budućnosti. Također, privređivanje u

⁷⁵ Ovu bi hipotezu valjalo provjeriti detaljnim i ciljanim istraživanjima koja bi propitala motivacije za takav oblik suživota, unutarnju raspodjelu poslova i financija te na osnovi konkretnih primjera obitelji ustvrditi radi li se o nekadašnjoj zadružnoj obitelji odnosno može li se o suživotu dvojice braće s obiteljima govoriti u smislu *prijelaznog* oblika iz zadružnog života.

⁷⁶ Kazivačica rođena 1929., Lovinac.

⁷⁷ Oni koji ne dijele kućanstvo s roditeljima već žive u zasebnom kućanstvu, većinom su oni koji žive izvan lovinačkoga kraja.

⁷⁸ Izvor: <http://www.mps.hr/default.aspx?id=5892> (26.11.2010.)

⁷⁹ Poticaj za formalno obavljenu registraciju leži u financijskim poticajima (za njezino dobivanje registracija je OPG-a prvi uvjet). Izvor: <http://www.mps.hr/default.aspx?id=5892> (26.11.2010.)

⁸⁰ Lokalno stanovništvo kao potencijalna mjesta zapošljavanja spominje tek nekoliko mjesta: Punionica vode "Sv. Rok", Dom umirovljenika u Sv. Roku i Pogon za reciklažu plastike u Gračacu.

⁸¹ M. ŽUPANČIĆ, 2005, 177-178.

okviru OPG-ova lokalni stanovnici vrednuju pozitivno: *Lakše je [raditi, op.a.] u obitelji, a i ostane u obitelji što zaradiš.*⁸²

U Lovincu živi i tridesetak mladih nuklearnih obitelji (roditeljski parovi s maloljetnom djecom) u zasebnim kućanstvima. Od devedesetih godina 20. stoljeća uvedeni su programi kojima se mlađe nuklearne obitelji, koje prethodno nisu imale riješeno stambeno pitanje, potiču na doseljavanje.⁸³ Ako se uzmu u obzir aktualni komentari lokalnih stanovnika srednje životne dobi, kako je "kočnica" razvoja lovinačkoga kraja nedostatak mlađe populacije,⁸⁴ doseljavanje tih obitelji⁸⁵ u Lovinac unazad nekoliko godina vanjskom promatraču, ali i stanovnicima lovinačkoga kraja, bitno mijenja prvi dojam "umirovljeničkog" i/ili trogeneracijskog Lovinca:

*U biti, prije rata, kol'ko godina si bio..., bili smo zaposleni, cijelo vrijeme. E, onda je to, sve izgoreno. (...) Kad je rat počeo, onda smo mi svi prognani i to je sve srušeno, spaljeni, i tu su samo stari... I onda smo se vratili devedeset šeste ili sedme, tko kako. Dobro, sad su i ovi novi [doseljene obitelji u okviru programa naseljavanja, op.a.] ipak došli...*⁸⁶

*Ovdje [Lovinac, op.a.] je sad bolje. Ima desetak novih obitelji u "novom" naselju. A osnovna škola ima 57 đaka. To je znatno bolja situacija nego prije rata. Poslije rata je sad registrirano oko 30 novih obitelji u Lovincu.*⁸⁷

Doseljeni bračni parovi uglavnom su zaposleni roditelji koji nisu podrijetlom iz lovinačkoga kraja, već iz drugih dijelova Hrvatske. Nama je zanimljivo primijetiti kako se teškoće življenja u lovinačkom kraju s njihove strane često vezuju uz problem dnevne brige za malu djecu. Majka dvoje predškolske djece ističe manjak *poznatih, svojih*⁸⁸ u neposrednoj blizini, misleći na nedostatak "baka-servisa" u neposrednoj blizini.⁸⁹ Manjak unutarobiteljske pomoći kompenzira oslanjanjem na susjedsku pomoć. Unazad godinu dana oslanja se na pouzdanu susjedu, osobu koja, tijekom radnoga vremena roditelja i za plaću, čuva djecu *kao prava baka*⁹⁰.

⁸² Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

⁸³ Izvor: http://www.lovinac.hr/index.php?content=Besplatne_kuce_za_mlade (23.11.2010.)

⁸⁴ Predodžba ima svoje utemeljenje i u statistikama. Prema Popisu stanovništva 2001. godine, na području Općine Lovinac prevladava staračko stanovništvo (*Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, Popis stanovništva 2001.*)

⁸⁵ Godišnje Ministarstvo obrađuje desetak predanih zahtjeva. Izvor: http://www.lovinac.hr/index.php?content=Besplatne_kuce_za_mlade (23.11.2010.)

⁸⁶ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

⁸⁷ Kazivačica rođena 1981., Lovinac.

⁸⁸ Ista kazivačica.

⁸⁹ Kazivačica rođena 1980., Brinje.

⁹⁰ Kazivačica rođena 1981., Lovinac.

Broj djece u obitelji: Žena je sad kulturnija i ona sad zna da ne mora i ne će

Dominantna je predodžba da se smjenom generacija broj djece znatno smanjuje. Predodžba ima svoje utemeljenje i u statistikama,⁹¹ no kazivači dovoljnu argumentaciju nalaze i u manifestacijama tog fenomena na mikrorazini (obiteljskoj i lokalnoj). Kazivačica rođena krajem 20-ih godina 20. stoljeća kaže kako je *imala troje samo, a mama je imala desetero*.⁹² U Lovincu je jedna obitelj netom prije Drugog svjetskog rata imala čak 17 djece.⁹³ Roditelji kazivača su u međuratnom razdoblju imali po sedmero, osmero do desetero djece: *Dok je žena mogla rađat, dok je ona rađala, bilo je djece, onda dok nije više mogla, nije bilo*.⁹⁴ Ti, rođeni dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, su imali po dvoje ili troje djece. Kazivačica koja je nakon Drugog svjetskog rata rodila sedmero djece, kaže kako je tada bila iznimka.⁹⁵ Ističe kako se žene i parovi u današnje vrijeme oslanjaju na planiranje i kontraceptivna sredstva. Jedna od novije uočenih i korištenih "strategija" za stvaranje perspektive *boljeg* života djeteta je, dakle, svjesna racionalizacija (redukcija) u broju djece:

I prilike su ekonomske take, malo zadrte, što mi kažemo, regionalno. I onda, računa svak..., svak, ne svak, ali pretežno računaju: šta ću stvarat' sirotinju na ovome svitu! Jedno, dvoje djece, i tako.⁹⁶

Oni razmišljaju, a mi nismo mogli prije razmišljat, kad mi nismo znali za nikakve druge zaštite, kako da ja kažem. Šta on kaže, dok je žena mogla rađat', dokle je rađala, a jel' ih bilo troje ili petnaest. E, a sad žena odredi kol'ko hoće rodit', više ne mora, a kakvi jesu uvjeti, e, to vam je to danas, žena je sad kulturnija i ona sad zna da ne mora i ne će.⁹⁷

Zato što danas mame proračunavaju. Danas je dijete skupo, jel', što mi kažemo, Ličani, skupo. Onda poslije toga, da bude lijepa, zgodna, da se pokaže, da izlazi van. Ja sam imala troje djece, al' jako mi je sad žao što nisam imala još.⁹⁸

⁹¹ Predodžba ima svoje utemeljenje i u statistikama na nacionalnoj razini, koje pokazuju negativan prirodni prirast. Izvor: http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/CroInFig/hrvatska_u_brojka.pdf (29.11.2010.)

⁹² Kazivačica rođena 1929., Lovinac.

⁹³ Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

⁹⁴ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok.

⁹⁵ Od sedmero djece, troje je umrlo u djetinjstvu. Kazivačica rođena 1936., Sekulić.

⁹⁶ Kazivač rođen 1929., Piplice.

⁹⁷ Kazivačica rođena 1940., Sv. Rok.

⁹⁸ Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

Razlozi tog promjeni vide se na vrlo ujednačen način – u nastojanjima roditelja da "ulažu" u djecu, odnosno, da djeci pruže *bolje* uvjete života. Mnogi s tim u svezi ističu školovanje kao imperativ roditeljstva. Tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća, u vrijeme djetinjstva kazivača, uobičajeno je bilo školovati se do četvrtog razreda osnovne škole. Međutim, zbog potrebe za radom djece u kući i oko kuće (*Ja sam, gospođo, od mojih šest godina na njivi radila i čobanila!*⁹⁹), udaljenošću škole od mjesta stanovanja¹⁰⁰, loših financijskih prilika¹⁰¹ i/ili zatvaranja škola u vrijeme Drugog svjetskog rata¹⁰², velik broj njih nije završio ni osnovnoškolsko obrazovanje:

*Djeca su bila obavezna radit' sve što je trebalo, ili čuvati stoku, ili druge poslove. Malo veća djeca su čuvala onu manju djecu, jer mama nije imala vremena, ona je radila, a djeca su jedni druge čuvali i sve im pomagali, ono što su mogli. Sve kako je 'ko odrasta, taj je veće obaveze ima za one mlade, jer ih je uvijek bilo.*¹⁰³

Zbog siromaštva, djeca bi odlazila iz roditeljskog doma s mnogobrojnom djecom u boljestojeću kuću u istom mjestu ili u gradove (Gospić, Gračac, Zagreb). Ondje bi radila i stanovala kao *najmenici*. Za stan i hranu koju bi dobivali, djeca bi u ruralnim sredinama na pašu izvodila stoku (ovce i krave), a u gradovima bi djevojke (od 14 do 18 godina) *služile*: *U Gračacu, iz okolice grada su išle, dolazile služiti, koje dame, koje su moćnije žene. Peglati, ribati, prati i to.*¹⁰⁴

*Znate što se prije, ako su imali u kući dosta djece, onda su oni, neko dijete, koje je već ono odraslo, bar do četrnaest, petnaest godina. Onda su ga oni iznajmili susjedu il' nekom gazdi da kod nje radi.*¹⁰⁵

Iz današnje se perspektive (uz pretpostavku o postojanju razlika na praktičnoj razini) u kazivanjima pokazuje redefiniranje općih stavova prema potrebama djeteta. Nakon Drugog svjetskog rata rad muškaraca izvan lovinačkoga kraja često je bio motiviran nastojanjima da se, uz zadovoljenje egzistencijalnih potreba (oblačenje i prehrana), djeci omogući i školovanje. To iz perspektive kazivača rođenih 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća znači specijalizaciju u obliku zanatske škole, dovršetak osnovne škole (nakon četvrtog razreda) i/ili (najviše) srednjoškolsko obrazovanje. Nakon devedesetih

⁹⁹ Kazivačica rođena 1923., Lovinac.

¹⁰⁰ Kazivačica 1936., Sekulić.

¹⁰¹ Ista kazivačica.

¹⁰² Kazivač rođen 1932., Sekulić; kazivačica rođena 1929., Lovinac.

¹⁰³ Kazivač rođen 1929., Lovinac.

¹⁰⁴ Kazivačica rođena 1921., Ričice.

¹⁰⁵ Kazivač rođen 1939., Ričice.

godina 20. stoljeća zabilježen je pomak s obzirom na vrednovanje potrebne razine roditeljskog "ulaganja" u školovanje djeteta, što je vjerojatno usko povezano i s percipiranjem negativnih učinaka tranzicijskog procesa i aktualnih gospodarskih kriza na nacionalnoj razini (do danas rastuću nesigurnost zaposlenja, visoku nezaposlenost i sl.):

*Računamo [roditelji o sinovu daljnjem školovanju, op.a.] – nema od srednje [škole, op.a.] ništa. Ipak, dobar je đak, da studira. Ali, znate što, i nisu svi. Ovdje [Lovinac, op.a.] malo djece, baš malo tko. Čak i oni koji lakše, i više imaju, nisu. Mi smo računali – ako ih damo u školu, a već dobro uče, da će oni onda imat nekakav posao, nekakvu sigurnost. Tako da naših ide obadvoje, ali nisu baš ljudi ovdje.*¹⁰⁶

*Sad mislim da više roditelji djeci. Prije su djeca roditeljima, a sada nekako šta ja znam. Mislim da više ovaj, roditelji gledaju, jer sad bi roditelji htjeli napraviti da i dijete ima, da ovo, da ono.*¹⁰⁷

Premda se takav stav još uvijek u lovinačkom kraju percipira kao iznimka, on unatrag nekoliko desetljeća pokazuje još znatnije redefiniranje potrebe za roditeljskim "ulaganjem" u dijete. Na ovakvu usmjerenost na prosperitet djece, u širem smislu, nadovezuju se i kazivanja starijih o razlozima izostanka pomoći od mladih. Opravdavanje izostanka pomoći, odnosno, nesrazmjer između očekivanja i realizacije, ponavljaju se u vidu fraza: dinamičan "stil života" kod mladih, "borba (mladih) za život", nesigurnost zaposlenja te nastojanje starijih da se mladima "ne bude na teret".¹⁰⁸

*Kažem vam ka' i Bogu. On [unuk, op.a.] mami kaže, (...) kaže – nije tri miseca dobio plaće. E, onda, gospođo, tu [u Hrvatskoj, op.a.] se prolazi svakako, a di će onda meni dat, odakle? Znate vi, i na selu se mora jest'. Onda ona [kćer, op.a.] meni kaže – Ante nije dobio tri miseca plaće, a onda di će meni poslat, odakle? A i gore ljudi, svakako prolaze. Ja ne znam koji je to vrag sada. Ne samo da to moja rodbina, nego i tu, po tri miseca ne da [poslodavac plaću, op.a.].*¹⁰⁹

Rodna podjela rada: Teški je život u žena bio

Da su muškarci radili poslove oko kuće: kosili travu, vozili drva i hranili životinje, a žene se bavile kućanskim poslovima: pranjem rublja, kuhanjem i donošenjem vode, te odgojem djece – najčešći su motivi naracija o rodnoj

¹⁰⁶ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

¹⁰⁷ Ista kazivačica.

¹⁰⁸ Ista kazivačica.

¹⁰⁹ Ista kazivačica.

podjeli rada u svakodnevnom životu. Dodatno se u naracijama perpetuira motiv žene koja ručno izrađuje odjeću za članove svoje obitelji, premda već nakon Drugog svjetskog rata kupovna odjeća postaje dostupna pa do sedamdesetih godina 20. stoljeća u lovinačkom kraju potpuno istiskuje ručnu izradu. Tkanja se, kazivačica iz Lovinca (rođena sredinom 20. stoljeća), sjeća kao mukotrpnog ženskog posla, a sjećanja na općenito težak proizvodni proces transponira u vrlo konkretan motiv današnjih kupovnih krpa kao istaknutog simbola modernizacijskih procesa spram nekadašnje mukotrpnosti ručnoga rada:

Mama i mi, sestre. Tkali platno. Nije to onda bilo. Ja danas gledam, gospođo, kakvih vam Bog 'oće, ne znam što ni! A prvo se to tkalo. (...), one gaće muškarcima ili krpe za suđe. Ja gledam, danas, krpa – divota! A mi njih tkali. (...) A tu je posla i posla, kakvoga posla!

Žene su same proizvodile svu robu za obitelj, nije bilo nikakvih novaca, dućana nije skoro ni bilo za kupiti negdje, to su sve obitelji same se skrbile. Žene su proizvodile i platno od kudelje, a u trgovinama se moglo naći pamuka. I onda su mješali malo tog pamuka u tu kudelju, da ne bude grubo, i od toga su se pravile gaće i košulje, a od vune, debele su bile, to su tare tkale, debelo platno od koga su se jakne pravile (...), samo u kući je sve proizvedeno za svakog.¹¹⁰

Kako je već u ranijem poglavlju o zadrugama spomenuto, sjećanja na *velike familije* uvijek su obojena kazivanjima o jasnoj podjeli rada u mnogočlanomu kućanstvu. Ta se kazivanja odnose mahom na početak 20. stoljeća te na međuratno razdoblje. Kazivanja, međutim, paradoksalno otkrivaju i kako je niz poslova i prije Drugog svjetskog rata, poput košnje, žetve i oranja, bio obavljan zajednički: *Isle kopati i orati s ljudima* [muškarcima, op.a.]. *Nije bilo lako, teški je život u žena bio*, a i da su se nekim "težim" poslovima, zbog česte odsutnosti muškaraca izvan lovinačkog kraja (na radu) ili stradanja muškaraca u ratovima, uvelike bavile samo žene (održavanje vrta, sadnja i branje). Razvidno je, dakle, kako su žene obavljale "muške" poslove češće nego nam to otkriva uobičajen narativni obrazac.

Ćaća je bio u Americi, radio, a mama nije radila nigdje, di će mama radit, a nas petero!? Al' i treba polje obradit, a tko će? Posebno je bašća, što ide uz kuću. Kapula i ono koje čega.

Bilo ih je po petero, šestero po kući, a odjednom – jedno: u prvom ratu i u ovome [Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu, op.a.] nađeš po dva muškarca iz kuće poginuli. A onda žena mora sama držat'. A djeca se školuju, ali i moraju u svijet.

¹¹⁰ Kazivač rođen 1929., Lovinac.

Kazivanja koja se odnose na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata, kada za lovinački kraj više ne bilježimo postojanje mnogočlanih, zadružnih obitelji, ne svjedoče o strogoj rodnoj podjeli poslova u praksi, premda "na prvu" isti/a kazivač/ica nerijetko odgovara pozitivno na pitanje o postojanju rodne podjele rada. Uz formalno zaposlenje, koje su imali i muškarci i žene, poljoprivreda je bila stalna nadopuna obiteljskom budžetu, odnosno, važan vid "besplatne" opskrbe nekim prehrambenim namirnicama (na primjer, krumpir, mrkva, zelje). Uzgoj poljoprivrednih proizvoda jedan je od primjera u praksi neutemeljene načelne i stereotipizirane rodne segregacije poslova, pri čemu su žene obavljale "muške" poslove češće nego što je to bio slučaj obrnuto. Nakon Drugog svjetskog rata prodavali se viškovi onih proizvoda koji bi uzgojenom količinom nadmašivali potrebe obitelji i kućanstva. Prodavalo se u Lovincu, na *placi, pijaci* utorkom¹¹¹ te u poljoprivrednoj zadruzi.¹¹² Premda kazivači i kazivačice vrlo općenitu kategoriju "rad na zemlji" ističu kao "muški" posao: *Da, to je bilo baš strogo, baš strogo, na zemlji su oni* [muškarci, op.a.] *radili*.¹¹³, u rad u poljoprivredi, kao i u prodaju uzgojenih proizvoda, bile su uključene i žene. Kazivačica iz Vagana "živo" se sjeća poslijeratne trgovinske razmjene proizvoda sa ženama iz Dalmacije. Činjenica da kazivačica ističe žene kao nositeljice trgovinskih aktivnosti, odnosno, spominje i žene i muškarce, navodi nas na potvrdu da su žene bile sveprisutne u tim aktivnostima:¹¹⁴

Jesmo, jesmo, Dalmatinke bi dolazile. I onda jedno vrijeme dok su Dalmatinci bili siromašniji [nakon Drugog svjetskog rata, op.a.] *Oni su na mulama ovamo. Onda oni to natovare grožđe i smokve u onim kafetama ovdje. Onda mi dajemo žito njima za to i za novac. Onda smo i sire uzimali i jaja, i to*

¹¹¹ Tržnica je do 1923. godine bila organizirana četvrtkom. Do promjene dana održavanja je došlo zbog tržnog dana u Obrovcu četvrtkom, pa trgovci nisu mogli posjetiti obje tržnice u istom danu. M. JAPUNČIĆ, 2000, 131.

¹¹² Kazivač rođen 1929., Piplice. Na tržnici su se prodavale i životinje. *Placa* u Lovincu je bila poznata u široj regiji kao stočna placa kamo su dolazili mesari, a kupci iz Dalmacije kupovati stoku (janjce, telad i krave), perad i krumpir. Godine 1945. osnovana je Nabavno-prodajna zadruga u Lovincu (M. JAPUNČIĆ, 2000, 172, 180), kao početak organiziranog seljačkog zadrugarstva, kooperacije u kojoj su stanovnici ovog kraja mogli nabaviti strojeve, traktore, umjetna gnojiva i sjeme. Zadruga je, do Domovinskoga rata, otkupljivala: ljekovite trave, žitarice, krumpire, žito, šljive, zelje, hrastov žir, vrištinu, kukuruz, mlijeko, janjce, životinjsku kožu i vunu. Postupno nakon Domovinskoga rata i povratkom stanovništva, u Lovincu je tek 2001. godine obnovljena zadruga. "Nova" zadruga drži alate, motorna ulja, dijelove za traktore, sjemensku robu i umjetna gnojiva, a otkupljuju krumpir.

¹¹³ Kazivač rođen 1929., Lovinac.

¹¹⁴ Inače se u kazivanjima vrlo često upravo žene "podrazumijevaju" te se tek postavljanjem podpitanja dobivaju rodno diferencirani odgovori.

*smo prodavali. Al' najviše Dalmatinkama i Dalmatincim.*¹¹⁵

Osim toga, od četrdesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća i žene su se u lovinačkom kraju formalno zapošljavale u: šumariji, na željeznici, u ugostiteljstvu i u rudniku.¹¹⁶ Muškarci su, osim u lovinačkom kraju, radili i u Slavoniji (u šumama i u ciglanama) ili Zagrebu (na željeznici¹¹⁷ ili *kao tramvajac*).¹¹⁸ U rudniku su žene radile "na separaciji", tj. ručno su odvajale barit od zemlje. Netom prije Domovinskog rata je u Lovincu bio otvoren i pogon *Šimecki*.¹¹⁹ Ondje su upravo većinu radnika činile žene: dvadesetak ih je šivalo gornje dijelove obuće.¹²⁰ Općeprisutne su konstatacije o pozitivnim učincima mogućnosti formalnog zaposlenja sa stalnim prihodima u neposrednoj blizini stanovanja, na obiteljski život.¹²¹ Tradicija iseljavanja iz lovinačkog kraja općenito je negativno interpretirana kada se postavlja u relaciju sa zamišljenom razinom obiteljskoga života, te "normalitetom" stanovanja i odnosa. Nezadovoljstvo je najizraavnije iskazano u formulaciji: *To je to što je najviše rasulo obitelj*.¹²² Ne čudi stoga da se mogućnosti formalnog zaposlenja u neposrednoj blizini, nakon Drugog svjetskog rata (Gospić, Gračac, Ličko Cerje), te pred Domovinski rat i u Lovincu (u pogonu tvornice obuće *Šimecki*), ističu u vrlo pozitivnom svjetlu. Naročito je mogućnost zapošljavanja u rudniku barita u Ličkom Cerju usporila iseljavanje iz lovinačkog kraja. Sjećanja na rudnik, naročito na proširenje proizvodnje 80-ih godina 20. stoljeća, kada se iz šireg lovinačkog kraja zapošljavalo dvjestotinjak radnika, redom su pozitivna. Ona se takvima percipiraju ponajprije u kontekstu razgovora o njihovoj funkciji stabilizacije strukture obitelji:

*Bio je dobar posao, bili smo svi zaposleni i svi su imali tu obitelj, mladi ljudi, onda su se zaposlili, sad im već djeca imaju dvadeset i koju godinu, jel...*¹²³

*Ljudi su radili, i mogli dobro živiti, imali plaće odma', dok iz posla ode, odma' se vraća', njiva mu je tu i odma' radi, tako da su ljudi bili napredni, ti u Lovincu.*¹²⁴

¹¹⁵ Kazivačica rođena 1935., Vagan.

¹¹⁶ Rudnik je bio u pogonu od 1947. do 1983. godine. M. JAPUNČIĆ 2000, 173, 178.

¹¹⁷ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok.

¹¹⁸ Kazivač rođen 1929., Piplice.

¹¹⁹ Pogon je otvoren 1986. godine, u zgradi nekadašnjega Doma kulture. Današnja je zgrada ruševina, a u planu je da u njoj u budućnosti bude smješten Edukacijski centar za poduzetnike (kazivačica rođena 1980., Brinje).

¹²⁰ Tri su muškarca radila kao: poslovođa, majstor održavanja šivaćih strojeva i čuvar/ložač.

¹²¹ Kazivačica rođena 1956., Lovinac; kazivač rođen 1942., Lovinac.

¹²² Kazivač rođen 1929., Piplice.

¹²³ Kazivačica rođena 1956., Lovinac.

*Svi zaposleni u rudniku, domaći ljudi, jer im je bilo na zgodi, i svi su, dok je rudnik bija, dobro zarađivali i popravili kuće i tako da je to bilo "za pet" za ovaj kraj i za obitelj.*¹²⁵

Međutim, treba spomenuti još nešto. Pedesetih su godina 20. stoljeća mogućnosti zaposlenja u rastućem industrijskom sektoru, kao i institucionalizacija skrbi o potrebitim članovima obitelji (npr. dječji vrtići), privlačnom snagom jednako tako nastavila iseljavanja mladih iz lovinačkog kraja (Zagreb, Karlobag, Rijeka, Pakoštane, Gospić i Gračac). Nama je zanimljivo primijetiti kako vidovi pružanja socijalne sigurnosti koji su bili izvanobiteljski nisu posve isključili obitelj. Međugeneracijska se pomoć tada tek djelomično pomaknula, tj. dislocirala izvan lovinačkog kraja. Na to ukazuju kazivanja o tomu kako su vrlo često u mjestu rada mladih bračnih parova stalno živjeli i jedni od roditelja. Premda su, odselivši, bračni parovi (s djecom ili bez njih) po doseljenju samostalno započinjali gradnju kuće ili su, tijekom radnoga odnosa u socijalizmu, ostvarili "stanarsko pravo" (stan) u mjestu zaposlenja, nerijetko su, barem privremeno, dijelili kućanstvo sa starijima. Otkriva se u nastavku razgovora kako je, na primjer, dnevna potreba za čuvanjem djece (unuka) bila ključan razlog takvih kohabitacija. Kapaciteti institucija i formalne dnevne skrbi o djeci u gradovima, unatoč ideologiji socijalne države, bili su ograničeni. Obrnuto, u slučajevima kada bi roditelji oba supružnika živjeli u lovinačkom kraju, oni bi se, prema zapažanjima kazivača, rjeđe odlučivali na trajno iseljavanje, a češće na dnevnu mobilnost na relaciji mjesto stanovanja – mjesto zaposlenja, a uz oslanjanje na "baka-servis".¹²⁶

Susjedska pomoć: Dobar je tu narod, nije ono, što se kaže – neka netko propada

Osim solidarnosti i pomoći na razini obiteljskih odnosa, kazivači ističu važnost još jednog vida društvenih odnosa. To je susjedska pomoć koja je visoko vrednovana naročito od starijih koji žive samačkim životom: *Onda ovako netko naiđe, od susjeda, ovako s lopatom zagrabi snijeg pa mi baci, da mogu proć.*¹²⁷ Susjedstvo i prijateljstvo u okviru sociokulturnoantropoloških istraživanja potvrđuju važnost u svakodnevnom životu pojedinca.¹²⁸ U domaćoj se etnologiji interes za vidove društvenih odnosa i uzajamne pomoći

¹²⁴ Kazivač rođen 1942., Lovinac.

¹²⁵ Kazivač rođen 1929., Piplice.

¹²⁶ Prema kazivanjima, nakon Drugog svjetskog rata, u lovinačkom su kraju prevladavala trogeneracijska kućanstva.

¹²⁷ Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

¹²⁸ Ur. S. BELL – S. COLEMAN, 1999.

(međususedske solidarnosti) očitovao u dosadašnjim istraživanjima oblika zajedničkoga rada,¹²⁹ solidarnosti iskazivane u prijelaznim trenucima životnog ciklusa pojedinca (engl. *life-course*) i obiteljskog ciklusa (engl. *family cycle*)¹³⁰, svetkovinama katoličkoga kalendara kroz koje se ostvarivala kohezija zajednice (unutar godišnjega ciklusa)¹³¹ te niza drugih različitih situacija kroz koje se ostvarivala i njegovala seoska društvenost.¹³²

U lovinačkom kraju, pored predodžbe o neupitnoj važnosti unutarobiteljske pomoći, istaknut društveni odnos predstavljaju međususedska solidarnost i bliskost, koja je u praksi u dvojakom odnosu s obiteljskim odnosima – na jedan način te su dvije razine u međusobnom preplitanju (pomažu i jedni i drugi, na primjer, kod izgradnje kuće), ali nerijetko i jedan odnos predstavlja alternativu drugom – u nedostatku obiteljske nastupa susjedstva pomoć. Kazivanja se odnose na godine nakon Drugog svjetskog rata. Prvi primjer svjedoči o susjedskoj pomoći u bolesti:

*Bile su obitelji strašno vezane u susjedstvu i to je tragedija danas da se izgubilo. Taj odnos susjeda, mi ne kažemo susjed, nego komšijuk. Kad se moja mama razbolila, ja sam išla u gimnaziju u Zagrebu, sestre su bile vrlo male i sad, trebalo je njih čistiti, prati, jeli, kuhati. Svaki dan je dolazila jedna žena, ali one su se dogovorile između sebe da dođu skuhati, oprati, očistiti kuću. To je solidarnost, to je ono što danas ljudima fali.*¹³³

Nadalje, udovicama su, ili ženama kojima je muž bio duže vrijeme odsutan na radu izvan domicilnog mjesta, u težim fizičkim poslovima također pomagali susjedi.

*Mojoj mater', recimo, u prvom ratu [Drugom svjetskom ratu, op.a.] joj je muž poginuo i kuća nam je izgorila, sve nam je bilo izgorilo, al' susjedi su nam pomagali, pomogli su mami napraviti i kuću i štalu i blago metnut', sve su susjedi pomagali.*¹³⁴

*Nismo imali novaca, nismo imali odakle. Čaća u zemlji, brat bio nejak, onda ko će. Onda, gospođa, prodaj telad, sir i to je bilo. Onda pomogni drugome. Pa drugi ako 'oće malo izorat', a mi ćemo kositi sa njima.*¹³⁵

U posljednjem se kazivanju ogleda "naličje" susjedstva pomoći. To je "društvena strategija" utemeljena na altruizmu, ali i racionalizaciji društvenih

¹²⁹ Na primjer B. ĐAKOVIĆ, 2001.

¹³⁰ Na primjer M. ČERNELIĆ – T. RUBIĆ, 2009.

¹³¹ Na primjer J. ČAPO ŽMEGAČ, 1994.

¹³² Na primjer J. ČAPO ŽMEGAČ, 1998.

¹³³ Kazivačica rođena 1934., Lovinac.

¹³⁴ Kazivačica rođena 1931., Lovinac.

¹³⁵ Kazivačica rođena 1923., Lovinac.

odnosa te logici reciprociteta: *E, ako ćemo platit. (...) Onda nije bilo, gospođo, platit, neg' prodat mlijeko i sir, onda mama proda sira na placu i nađe tko će kositi, drvo posić i to.* Bez obzira na te racionalizacije, ovaj je vid društvenih odnosa, uz obiteljske, u lovinačkom kraju bio ključan u razdobljima neimaštine, posebno nakon Drugog svjetskog rata.¹³⁶ Očekivano je bilo, prema svim kazivanjima, da se zarađeno raspodjeljuje u okviru obitelji (kućanstva), ali su zabilježena i kazivanja o slučajevima kada bi žene, u međuratnom razdoblju, čiji bi muževi s rada u Slavoniji poslali vreće brašna, to podijelile s bliskim susjedama u lovinačkom kraju, onima koje su u ratu ostale bez muževa:

*Prije se, recimo, moj ćaća je išao u Slavoniju i pošalji onda vriću brašna za kruh i za palentu. Palenta je bila glavno jelo, onda žene svoj stolac su došle i rekle, kad Marija, to je moja mati bila, Marija Ivanova dobila brašna, od Ivana, a mi smo svi ispekli kruh i pojeli palentu.*¹³⁷

Postoji i opća predodžba o degradaciji (dobro)susjedskih odnosa, na način kao što se stariji kazivači percipiraju odnos poštivanja starijih članova obitelji. Pritom se naglašava značaj međususjedske pomoći u prošlosti (*kao prije*). Promjenu u odnosima među susjedima, tj. nemogućnost oslanjanja na susjedsku pomoć, stanovnici lovinačkoga kraja uočavaju nakon Domovinskog rata, a uzrok slabljenja (dobro)susjedskih veza vide, prije svega, u oprečnim političkim stavovima, stranačkoj pripadnosti i razmimoilaženjima u mišljenju na razini dnevne politike.¹³⁸ Dogodila se i promjena u očekivanjima spram motivacija za održavanjem tih odnosa: u razdoblju prije Domovinskog rata reciprocitet u odnosima se nije ostvarivao transferom usluga i novca, već logikom uzajamne pomoći. Posebno se to odnosilo na pomoć oko izgradnje kuće: *Kad čovjek pravi kuću – mi smo svi išli, 'ko je zna, iša je tamo tesat' cili dan! To je bila solidarnost taka. Kad neko nešto radi u selu, svi u selu skoče.*¹³⁹ S obzirom na to da je od kraja devedesetih godina 20. stoljeća poslijeratna obnova učinjena najvećim dijelom iz državnih potpora, jer je Općina Lovinac proglašena područjem posebne državne skrbi,¹⁴⁰ čini se kako je to ključan "praktičan" razlog izostanka potrebe za uzajamnom (susjedskom) pomoći oko obnove i izgradnje kuća.

Susjedska pomoć u lovinačkom kraju danas se ostvaruje kroz druge vidove. Njezini su nositelji napose osobe srednje generacije, a pomoć se

¹³⁶ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok; kazivačica rođena 1940., Sv. Rok.

¹³⁷ Kazivač rođen 1934., Sv. Rok.

¹³⁸ Kazivač rođen 1929., Lovinac; kazivačica rođena 1980., Brinje; kazivač rođen 1934., Sv. Rok, kazivačica rođena 1956., Lovinac.

¹³⁹ Kazivač rođen 1929., Lovinac.

¹⁴⁰ Izvor: http://www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_podrucjima_pds.asp (2.12.2010.)

ostvaruje mahom u sferi čuvanja predškolske djece. Na primjer, u nedostatku članova obitelji i vrtićkog smještaja u neposrednoj blizini, u Lovincu jedna žena srednjih godina i danas u svojoj kući čuva nekoliko djece predškolske dobi, više njih istovremeno. To je treća generacija djece koju je čuvala, a o njezinoj pouzdanosti svjedoče usmene preporuke lokalnih stanovnika: *Ma, super, kao da su njezina.*¹⁴¹ Još jedan vid novije neposredne "dobrosusjedske" pomoći je i organizirana skrb o starijim osobama na području Općine, koju pružaju stručne osobe i volonteri u dnevnoj dostavi hrane, pomoći u kući, povremenim terenskim zdravstvenim pregledima (mjerjenje tlaka) i/ili u donošenju toplog obroka (po cijeni od 400 kuna na mjesec). To je pomoć u okviru Programa međugeneracijske solidarnosti, kojeg provodi Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.¹⁴² Mnogi stariji, koji su korisnici tih "usluga", u njima vide samorazumljivu alternativu unutarobiteljskoj pomoći, uslijed fizičke odsutnosti svojih mlađih koji danas žive izvan lovinačkog kraja. U tjednu u okviru spomenutog programa petnaestak djelatnika Centra za pomoć u kući na području Općine angažirano obilazi starije. Jedna od koordinatorica Programa, žena srednjih godina, s čuđenjem i žaljenjem komentira potrebu za takvim programima, uslijed izostanka unutarobiteljske pomoći koju sama poima kao normalitet:

*Rijetko dođu djeca neka kod svojih mama i tata. I apsolutno onda ništa ne rade. Eventualno neko spremi drva, neki dođu u dućan, kupe babi doslovce sve, od A do Ž, da ima čitavu zimu, da joj ništa ne treba od nas, osim lijekova. (...) Rijetki su oni koji paze na svoje roditelje, rijetki.*¹⁴³

Redovita fizička pomoć izostaje kada mlađi žive izvan lovinačkog kraja, o čemu svjedoči potreba za pokretanjem i financiranjem ovakvih programa od Ministarstva. U financiranje i organizaciju Programa uključena je i Općina u suradnji s udrugom "Dobra stara vremena" koja unazad nekoliko godina u Vatrogasnom domu "Sv. Rok" jedanput tjedno (srijedom) okuplja starije osobe na druženje. Ipak, sklonije smo ove novije vidove pomoći starijima interpretirati kao redefiniranje obiteljskih odnosa. S obzirom na dislociranost mlađih izvan lovinačkog kraja, ne pomaže se neposrednim fizičkim kontaktom, ali se pomaže, na primjer, u financijskom osiguranju neposredne pomoći starijima:

¹⁴¹ Kazivačica rođena 1981., Lovinac.

¹⁴² Izvor: <http://www.mobms.hr/ministarstvo/uprava-za-medugeneracijsku-solidarnost/izvaninstitucionalna-skrb-o-starijima/programi-medugeneracijske-solidarnosti.aspx> (20.1.2011.)

¹⁴³ Kazivačica rođena 1956. godine, Lovinac.

*Da, troškove njihove prema nama [Centru, op.a.] većinom plaćaju djeca. Koji imaju male penzije i tako to. Zato što su to ljudi koji ne mogu brinuti sami za sebe, ne mogu kuhati i tako. To većinom plaćaju djeca, da se baka i dida obiđu svaki dan.*¹⁴⁴

Zaključna razmatranja

Obiteljski se život u lovinačkom kraju u ovom radu ilustrirao kroz nekoliko podtema: rodbinski nazivi, oblici obiteljskog života i stanovanja, broj djece u obitelji, rodna podjela rada i dr. To su teme koje čine radne i organizacijske ("objektivne") te simboličke i kognitivne ("subjektivne") aspekte obiteljskog života. Cilj je bio radom ukazati na različite mijene u obiteljskom životu u lovinačkom kraju kroz 20. stoljeće, s naglaskom na međugeneracijskim odnosima i uzajamnoj pomoći unutar obitelji (*familije*), a napose na relaciji roditelji – djeca. Promjene u uzajamnoj pomoći u uskoj su vezi s promjenama u oblicima stanovanja, rodnoj podjeli rada, (ne)prisutnosti ranije profesionalne pomoći za starije osobe u lovinačkom kraju i sl.

Prvim se terenskim istraživanjem potvrdila načelna važnost obiteljskih odnosa i mreža, transponirana i manifestirana u uporabi rodbinskih naziva u izravnom obraćanju i/ili u pojašnjenju rodbinske pripadnosti trećoj osobi. Na diskurzivnoj razini to je, dakle, utvrđen normativni obrazac. Drugim se terenskim istraživanjem, na osnovi spomenutog, istraživanje usmjerilo na praktičnu razinu obiteljskog života, s temeljnim istraživačkim pitanjem: na koje je načine obitelj važna u praktičnom smislu? Koju ulogu ima za svakodnevno "normalno" funkcioniranje pojedinca? Temu se tako usmjerilo na međugeneracijsku uzajamnu pomoć u obitelji, uočivši kako su i naracije kazivača o vlastitoj obitelji upravo priče o uzajamnom pomaganju ili pak o, manje prisutnom, izostanku te pomoći.

U radu se, osim etnografske ilustracije obiteljskog života kroz okvir 20. i početka 21. stoljeća, ponudila i teza o promjenama i redefiniranju te pomoći. Dakle, nije riječ o odnosu više – manje, te o degradaciji pomoći kroz vrijeme i u generacijskoj perspektivi, kao što se to najčešće stariji lokalni stanovnici interpretiraju. U prvoj polovici 20. stoljeća obiteljska se pomoć vezivala ponajprije uz radnu i organizacijsku upućenost članova obitelji jednih na druge – kohabitacijom. Uslijed tradicije iseljavanja mlađih iz lovinačkog kraja, pomoć se sve više "premještala" na relaciju dvaju (ili više) kućanstava, odnosno, neposrednu fizičku pomoć smjenjivali su drugi oblici pomoći (telefonski kontakt, financijska pomoć, povremena radna pomoć u sezonskim poslovima i

¹⁴⁴ Ista kazivačica.

sl.). Pored obiteljske, susjedska pomoć bila je osnovom pomaganja u vremenu krize i nestašice nakon Drugog svjetskog rata, a u novije vrijeme, nakon Domovinskog rata, bilježimo i važnost izvanobiteljske, profesionalne pomoći, u obliku stručnih socijalnih programa.

Upitnica

Važno: sva pitanja postaviti tako da kazivači pričaju: a) izravno o svojoj obitelji, ali i da b) navedu i neke druge primjere; također, utvrditi: a) kako je bilo u vrijeme npr. njihova djetinjstva, prije ili poslije Drugog svjetskog rata, b) kako je danas prije/poslije Domovinskog rata

Rodbinski nazivi (muž, žena, njihovi roditelji kako se zovu međusobno, kako ih oni zovu, braća i sestre, otac, majka, baka, djeda, majčin/očev brat i sestra)

Što je to krvno srodstvo, familija, rodbina, uža/daljnja rodbina - razjasniti pojmove (primjer: da li su tetak, strina, ujna rod ili kako njihov status objasniti), što se podrazumijeva pod pojmom uža obitelj, navesti članove uže i daljnje obitelji

Broj djece ranije i danas, razlozi, promjene

Koljena (kada se smiju ženiti međusobno i sl.)

Rodbinski nazivi koji se koriste za osobe koje nisu rodbina - poštivanje susjeda i prenošenje rodbinskih naziva na njih (stariju susjedu zovu teta strina itd.)

Pomoć roditelja djeci (starčenje, pomoći starčenje, ostanak jednog djeteta u kući dok su roditelji živi, uz to vezani nasljeđivanje kuće, odnos prema starijima, poštivanje starijih)

Velike obitelji (zadruga)- da li su postojale, koje, u čemu su se razlikovale s obzirom na ostale obitelji, do kada su postojale, da li su se tajno podijelili (između sebe, bez prijave), da li je bolje bilo (zašto) živjeti u zadružnoj obitelji ili imati male samostalne obitelji koje zasebno privređuju? Zašto?

Od kada u lovinačkom kraju postoji tradicija poljoprivrednog zadrugarstva? Zašto su se ljudi nakon Drugog svjetskog rata udruživali u poljoprivredne zadruge? Zašto su se udružili u zadrugu 2001. godine do danas? Da li su to ljudi u zadrugama koji su i rodbinski povezani pa da to podsjeća na nekadašnje stare obiteljske zadruge, ili ne?

Suživot dviju nuklearnih obitelji, jesu li imali odvojene prostore u kući, kako su kuhali i obrađivali zemlju

Muško-ženski poslovi (prakse, vrijednosti, podjele) Čiji se smatra rad u kući, a čiji izvan kuće, s blagom ili u polju podjela poslova. Jesu li muškarci pretežito na radu po nekoliko mjeseci bili u drugim krajevima Hrvatske (u šumi, na izgradnji cesta). Ili su se ipak većinom zapošljavali u bližoj okolini? Gdje? Da li je njihova plata bila dovoljna? Kako se obitelj namirivala da pokrpa rupe, uslijed muškarčeve male plate? Da li bi žene nešto prodavale (što, gdje) ili bi muški pojačano radili (u fušu, trgovali, gdje?), u zadrugama podjela domaćin, domaćica, tko je glavni kad je gazda odsutan

Potencijalni sukobi u obitelji (dvije jetrve, snaha i svekrva, odnos prema roditeljima muževim, vlastitim, odnos između braće i sl.)

Nasljeđivanje zemlje ili kuće, podjela imovine nakon smrti roditelja

Zašto su neke obitelji složnije od drugih?

Zašto su obitelj/krvno srodstvo/sklapanje braka/kumstvo važni?

Što je vama važno za vašu obitelj? Što nastojite/ste nastojali osigurati članovima (da li jednako mlađim i starijim članovima?)

Da li su druge stvari uvezane uz obiteljski život u prošlosti (kada?) bile važnije? Što se promijenilo?

Da li je obitelj pomagala onima koji nisu imali zaposlenje? Na koji način? Tko je pomagao? Da li je to bilo "normalno"? Imate li primjer iz vlastite ili druge obitelji?

Da li su u nečemu (čemu?) pomagali nekome oni koji su iseljeni? Slali pakete, novac (nešto drugo) u rodni kraj? Imate li primjer iz vlastite ili druge obitelji? Da li je to bilo uobičajeno?

Tko je od članova obitelji donio najviše ugleda ili boljitka obitelji? Kroz zaradu, nešto čime bavio/la? Nečim što je za obitelj učinio? Odlaskom iz mjesta ili? Što se u obitelji (koji članovi?) računaju kao *uspješni*? Po čemu?

Da li se od djece očekuje da će brinuti o roditeljima kada za to u starosti budu imali potrebe?

Da li ste unutar kraja prepoznatljiviji po prezimenu ili po nadimku? Koji je nadimak? Po komu/čemu dobiven (ima neka "priča" o tome?) Jesu li nadimci koje nose članovi obitelji stečeni od drugih, ili su ih nadjenuli neki članovi obitelji? Jesu li pogrđni ili šaljivi?

Ljudi se danas udružuju u Obiteljska poljoprivredna gospodarstva za prodaju svojih uzgojenih proizvoda. Da li je to dobro što se odvija na razini obitelji? Zašto?

Da li su i prije (kada?) zanatlije, poljoprivrednici i/ili seljaci privređivali i zarađivali u okviru obiteljskih zanata i poslova?

Kada se "najbolje" živjelo? U što je obitelj tada ulagala (u kuću, školovanje djece, nešto drugo)?

Popis literature i izvora

- Melanija BELAJ, Obiteljska fotografija kao kreiranje i arhiviranje (poželjne) stvarnosti, *Narodna umjetnost*, 45/2, 2008, Zagreb, 135-151.
- Sandra BELL – Simon COLEMAN, ur. *Anthropology of Friendship*, New York – Oxford, 1999.
- Jasna ČAPO ŽMEGAČ, *Hrvatski uskrсни običaji*, Zagreb, 1997.
- Jasna ČAPO ŽMEGAČ, Seoska društvenost. U: *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 1998, 251-295.
- Jasna ČAPO ŽMEGAČ – Valentina GULIN ZRNIĆ – Goran PAVEL ŠANTEK, ur. *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, Zagreb, 2006.
- Milana ČERNELIĆ, Pregled i kritika izvora, U: *Uloga i nazivi odabranih svatova u Bunjevaca*, Zagreb, 1991, 15-16.
- Milana ČERNELIĆ, Zadruga Rukavina – Jauci iz Smiljanskog Polja, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1999, 297-312.
- Milana ČERNELIĆ, Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta, *Senjski zbornik*, 27, Senj, 2000, 199-216.
- Milana ČERNELIĆ, Uvod u raspravu o etnološkoj kartografiji: poticaj za istraživanje na primjeru teme o godišnjim vatrama, *Studia ethnologica Croatica*, 9, Zagreb, 2001, 5-15.
- Milana ČERNELIĆ, Slijedom karakterističnih pojava u zadružnom životu podunavskih Bunjevaca. U: *Bunjevačke studije*, Zagreb, 2006a, 141-152.
- Milana ČERNELIĆ, Slijedom Kako pristupiti istraživanju bunjevačkih identiteta, U: *Bunjevačke studije*, Zagreb, 2006b, 13-18.
- Milana ČERNELIĆ, Projekt *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, *Studia ethnologica Croatica*, 18, Zagreb, 2006c, 49-56.
- Milana ČERNELIĆ – Tihana RUBIĆ, Običaji životnoga ciklusa, U: *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije*, Zagreb, 2009, 148-159.
- Branko ĐAKOVIĆ, *Sprega, suvez, ortakluk* – tradicijski oblici kooperacija, *Studia ethnologica Croatica*, 9, Zagreb, 2001, 17-58.
- Hannes GRANDITS, ur., *Family, Kinship and State in Contemporary Europe: The Century of Welfare State: Eight Countries, Vol. 1*, 2010.
- Patrick HEADY – Peter SCHWEITZER, ur., *Family, Kinship and State in Contemporary Europe: The View From Bellow: Nineteen Localities, Vol. 2*, 2010.
- <http://www.lovinac.hr/index.php?content=SHS> (28.8.2010)
- http://www.lovinac.hr/index.php?content=Besplatne_kuce_za_mlade (23.11.2010.)
- <http://www.dzs.hr>, *Kućanstva prema broju članova, po gradovima/općinama, Popis stanovništva 2001.* (2.12.2010.)
- <http://www.dzs.hr>, *Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, Popis stanovništva 2001.* (29.11.2010.)
- http://www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_podrucjima_pds.asp (2.12.2010.)

- <http://www.mobms.hr/ministarstvo/uprava-za-medugeneracijsku-solidarnost/izvaninstitucionalna-skrb-o-starijima/programi-medugeneracijske-solidarnosti.aspx>
(20.1.2011.)
- Mile JAPUNČIĆ, *Lovinački kraj*, Zagreb, 2000.
- Carolin LEUTLOFF-GRANDITS – Tihana RUBIĆ – Danijela BIRT, Two Croatian localities. U: ur. P. Heady, P. Schweitzer, *Family, Kinship and State in Contemporary Europe, Vol. 2: The View from Bellow: Nineteen Localities*, Frankfurt – New York, 2010, 129 – 168.
- Marijeta RAJKOVIĆ, Život žene u selima Senjskog bila, *Senjski zbornik*, 30, 2003, 539-586.
- Marijeta RAJKOVIĆ, Tradicijski i suvremeni lov. U: ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima, Svezak I*, Zagreb – Senj, 2008, 265-280.
- Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, "Zamišljeni" i "ostvareni" red. U: *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb, 1984, 13-15.
- Tihana RUBIĆ, Tradicijska trgovina i sajmovi. U: ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, sv. I, Zagreb – Senj, 2008, 323-352.
- Tihana RUBIĆ, Danijela BIRT, Obiteljski život, odnosi i vrijednosti. U: ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, *Živjeti na Krivom Putu. Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima*, sv. II, Zagreb – Senj, 2009, 31-56.
- Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak III, teme br. 106. *Vrste zadruga, osobine, dioba*, 107, *Rođaci i oslovljavanje*, 108. *Nekrvno srodstvo*, 110. *Glavni oblici zajedničkog rada*, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu. UEA HF 211/1249, Sveti Rok (Gračac); UEA gF 412/1276, Vranik (Gračac).
- Jelka VINCE-PALLUA, Endemsko prema etnokartografskom: nova razmišljanja na marginama etnoloških karata (primjer virdžina, zavjetovanih djevojaka), *Studia ethnologica Croatica*, 19, Zagreb, 2007, 17-43.
- Milan ŽUPANČIĆ, Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i ruralni razvitak u Hrvatskoj, *Sociologija sela*, 43, 2005, 171-194.

NORMALLY *HE WILL HELP*: FAMILY LIFE AND INTERGENERATIONAL
MUTUAL ASSISTANCE IN THE LOVINAC REGION

Summary

Through the narratives of the local population, the authors reconstruct the symbolic and practical aspects of family life in the Lovinac region through the 20th century to this day. Intergenerational mutual assistance is considered in the work as an element of family and social basis, important to the discourse, and on a practical level of everyday life (especially between parents and children) and indicates to the definition of these relationships in practice.

Keywords: ethnological research, Lovinac region, family life, mutual assistance, intergenerational relationships